

Földvály Miklós István

A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG ORDINÁRIUSKÖNYVEI ¹

A középkori Európában használatos liturgikus normaszövegek nagyobb részének alig maradt nyoma a Magyarországról származó források között;² a tágabb történelmi és földrajzi környezet párhuzamos emlékeinek ismerete ezért elengedhetetlen ahhoz, hogy fogalmat alkothassunk arról a rubrikás könyvkultúráról, amelynek ezek a töredékek valaha részét képezték. Így nem érdemes adottnak tekinteni az elérhető szövegek korpuszát, és ezek adatait vagy időrendjét követve beszélni a középkori Magyarország rubricisztikájáról, hanem hasznosabb a teljesebb forrásoktól a töredékesebbek felé haladva azokat kiegészíteni egymással, és mind tipológiai, mind történelmi szempontból állandó figyelemmel lenni a külföldi megfelelőkre, hiszen okkal föltételezzük, hogy az ismert szövegek sokszorosa pusztult el azóta, és hogy a fennmaradt anyag nem föltétlenül alkotta az egykorinak legjellemzőbb és legfontosabb részét. Sajátosan kell kezelnünk az egyes források időrendjét is: a keletkezésük alapján föllátható kronológia sokszor megtévesztőnek mutatkozik, míg az egy-egy szöveg fennmaradt állapotából kikövetkeztethető belső alakulás, majd az ilyen saját történettel rendelkező szövegek összevetése többet mond a kultusz és a hozzá tartozó írásbeliség tényleges folyamatairól.

További megkülönböztetést tesz szükségessé, hogy a magyarországi források nem föltétlenül azonosak a magyar forrásokkal. A második évezred első felének liturgiátörténetében, így a magyar középkor folyamán a területi rítusokkal azonos jelentősége volt a monasztikus, kolduló- és kanonok-, vagy akár lovagrendek szokásainak, tehát korántsem biztos, hogy egy igazolhatóan Magyarországon keletkezett és használt rubrikáskönyv a magyar, vagyis tágabb értelemben vett esztergomi rítus tanúja. Ugyanakkor ezek a rítusváltozatok egymás mellett éltek, egyes esetekben hatottak egymásra, és művelőik sem kötődtek egész életükben egyikhez vagy másikhoz — egy székesegyházi iskolában tanult diák például rítust váltott, amikor csatlakozott valamely szerzetesi közösséghez. Éppen ezért egy, a miénkhez hasonlóan hiányosan adatolt rubrikás hagyomány esetén érdemes

¹ A tanulmány az OTKA T 047163 programjának keretében készült, *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei* című monográfia előkészületeiből közöl néhány fejezetet. Logikai előzménye egy, még további kidolgozásra váró fejezetcsoporthoz a középkori latin liturgia normaszövegeinek (másként fogalmazva: rubrikás szövegtípusainak) sajátos kérdéseiről, tipológiájáról és történetéről.

² Ténylegesen magyar liturgikus hagyományt csak ordináriuskönyvek és szerkönyvi rubrikák közvetítenek, ezért a rubrikás könyvkultúra egykori összetételének rekonstrukciójához meg kell különböztetni azokat a műfajokat, amelyek történelmi-liturgiai okok következtében valóban nem voltak jelen Magyarországon, és azokat, amelyeknek hiánya csak a töredékes emlékhagyomány köszönhető.

megvizsgálni azt is, hogy a Magyarországon elterjedt rendi rítusokat képviselő kortárs szövegek teljes egészükben nemzetközi mintákhoz igazodnak-e, vagy áttételesen következethetünk belőlük egy, a fennmaradtnál gazdagabb esztergomi rubricisztika ismeretére; sőt akár az egész Európában azonos alakban elterjedt normaszövegek hazai jelenléte is alkalmas lehet arra, hogy pontosabban határozzuk meg vele az esztergomi liturgisták műveltségi, nyelvi és műfaji környezetét.

Mindezekkel a forrásokkal a rubricisztika szempontjából csak kevesen foglalkoztak. Először immár több mint száz éve —mondhatni: a magyar kodikológia hőskorában— Dankó József közölt egy mára szinte mindenben meghaladott tanulmányt, címét tekintve az ordináriusokról, valójában inkább az előtte ismert magyarországi rubrikás szövegekről az esztergomi rítus megszűntét közvetlenül követő időkig.³ Néhány évvel ezelőtt inkább tájékoztató jelleggel, mintsem filológiai eredményekre törekedve mutatta be ugyancsak az ordináriuskönyvet Dobszay László az *Liber ordinarius Agriensis* kiadásához fűzött bevezetőjében (ennek előzményét jelentette néhány bekezdés Kandra Kabos megelőző kiadásának 1905-ös előszavában),⁴ legutóbb pedig magam foglaltam össze öt évvel ezelőtti ismereteimet a témában megjelent eddigi leghosszabb magyar nyelvű cikkben⁵ — ennek azonban számos adatát és megállapítását azóta végzett kutatásaim során kénytelen voltam helyesbíteni, és ugyanígy fogok tenni a soron következőben.

Az alábbiakban a Magyarországon teljes terjedelmükben fennmaradt középkori rubrikáskönyveket ismertetem filológiai szempontból. Ezeknek minden valóban magyar vonatkozású példánya ordinárius vagy annak kivonata. Három igen késői, nyomtatott ordináriusunkat (a, c–d), az egyetlen ismert kézíratos példányt (b) és a járulékos, azaz nem esztergomi rítusú, de azonos területen használt normakönyveket (f) egyelőre a magyarországi-esztergomi rubrikás hagyomány egészének tanúiként vizsgálom. Elnevezésük, tartalmuk, szerkezetük és terjedelmük, könyvészeti jellegük és koruk alapján következtetni próbálok műfaji előzményeikre, használatukra, egymáshoz való viszonyukra és az őket körülvevő rubrikás-, illetve szerkönyvi közegre, de nem itt közlöm családfájukat és részletes kodikológiai vagy paleotípiai leírásukat (ezeket az egyes, előkészületben lévő szövegkiadások bevezetőjében fogja megtalálni az olvasó), sem nyelvi és tartalmi elemzésüket (ezek további tanulmányok tárgyát képezik).

³ DANKÓ József, *Magyar egyházi bibliografiai érdekességek. Az ordináriusok*, Magyar Könyv-Szemle, Bp., 1888. 105–139.

⁴ *OAgr*, 13.

⁵ FÖLDVÁRY Miklós István, *Ordináriuskönyvek Magyarországon*, Magyar Egyházzene, 9(2001/2002), 397–415.

AZ ESZTERGOMI ORDINÁRIUSKÖNYV

A forrás leírása

Leghosszabb és legtöbb példányban fennmaradt középkori rubrikáskönyvünk kettős címet visel: változatainak címdala az „ordinarius”, illetve az „ordinarium” szót használja, és a főcím is *ordinarius seu ordo divinus*-nak hívja a művet, de a szöveget megkezdő címfelirat a „rubrica seu consuetudo” szavakkal kezdődik.⁶

Tartalmát legelsősorban a nyomtatott esztergomi szerkönyvekkel teljesen megegyező tételjegyzék adja,⁷ amelyet bőven egészítenek ki direktoriális utasítások. Ceremoniális részletekkel általában csak elvétve szolgál; kivételt képeznek ez alól a legnagyobb ünnepek, amelyeknek rendhagyó szertartásai átlagosan részletező ordóban vannak kifejtve. A könyv liturgiamaғыarázó, szervesen betoldott vagy függelékes szakaszokat és szerkönyvi szövegeket egyáltalán nem tartalmaz,⁸ és szigorúan a mise és a zsoltosma évkörének leírására szorítkozik, tehát nem közöl paraliturgikus vagy a közös életre vonatkozó adatokat, viszont többször hagy helyet egyes intonációk hangjelzésének.

Az Esztergomi ordináriuskönyv terjedelmét csak a legkidolgozottabb európai példányoké haladja meg: az egyházi év szinte minden napját fölveszi, és általában teljes sorozattal adja meg a nap egyes liturgikus alkalmait. Az évet Szent András apostol vigiliájával kezdi, a vásár- és ünnepnapokat az első vecsernyétől a második kompletóriumig írja le, miközben a misét minden alkalommal —tehát nemcsak a készületi időszakokban— a nóna után helyezi el. Az egyes órák és a mise tételsora kevés kivétellel az elmondás sorrendjét követi, majd a liturgikus nap végén szerepelnek a kiemelt „item”, „nota”, „notandum” és hasonló formulákkal bevezetett hozzáfűzések. Az ordinárius legjellemzőbb szerkezeti sajátossága, hogy keverten hozza a temporálét és a szanktorálét.

⁶ Magam a jegyzetekben az *OStr* rövidítéssel, a főszövegben az *Ordinarius Strigoniensis* vagy az „Esztergomi ordinárius(könyv)” megjelöléssel hivatkozom a forrásra.

⁷ Tipológiai kutatásaimnak megfelelően a normaszövegek tartalmát a következőképpen osztályozom: 1. ordó (egy-egy szertartás leírása), 2. tételjegyzék (liturgikus szövegek incipitjei), 3. liturgiamaғыarázat (elméleti, történeti vagy szimbolikus kommentár), 4. konszuetúdó (a közös élet szabályai), 5. ordináriuskönyv (éves ciklusba rendezett, rítusváltozatot közlő, főleg tételjegyzéket tartalmazó forrás), 6. direktórium (naptárszervezést és ünnephierarchiát tárgyaló, nemcsak egy évre korlátozódó forrás), 7. ceremoniále (tematikusan rendezett, tételjegyzéket nem közlő, a szertartások drámai oldalát leíró forrás), 8. szerkönyvi rubrikák (kiegészítő forráscsoport, amely más alakban elveszett rubrikáskönyvek nyomát őrizheti).

⁸ Érdemes viszont megemlíteni, hogy kúrja a nagyböjti prima és kompletórium préceszének alig rövidített szövegét és a szokásos hamvazási formulát, ld. *OStr* 40–42. —az *OStr* és a *RStr* oldalszámozása saját, megjelenés előtt álló kiadásaimat követi— (Cin/f4) —a liturgikus napok rövidítését *MM* rendszere szerint közlöm—, valamint hogy két helyen emlékeztető versekkel segíti „Communicantes”-betétre, illetve az első két új história beiktatására vonatkozó szabályok megjegyzését, ld. *OStr* 14. (Steph.m.), 80. (de impositione primæ et secundæ historiæ).

A szöveg kizárólag nyomtatott alakban maradt fenn:⁹ első, kolofon nélküli kiadása a *Régi Magyar Könyvtár* III. kötetének pótlása szerint az 1493 és 1496 közé eső években Nürnbergben keletkezett,¹⁰ és ehhez áll közel az azonos nyomdából származó 1496-os kiadás. Lényegében nem változtatnak a szövegen, de a hagyományozás szintjén másik csoportot alkotnak az 1505-ben és 1509-ben Velencében, majd 1510-ben Lyonban nyomtatott kiadások. Ezek egyikét, valószínűleg az 1509-es változatot revideálja az ordinárius utolsó ismert, 1520-ban és szintén Velencében készült kiadása, amely egyes pontokon megváltoztatja a szöveget, és kivitelezését tekintve is jelentősen eltér elődeitől. Az utóbbi négy nyomtatvány maga is utal arra, hogy költségeit budai könyvkereskedők fedezték, és a nürnbergi változatokkal kapcsolatban sem merül föl más megrendelő. A néhány évtizeden belül megjelent hat kiadás a korabeli példányszámok ismeretében nagy keresletre vall, a kiadványok mérete és kidolgozottsága pedig föltételezni enged, hogy az Esztergomi ordináriuskönyv megvásárlását jóval többen engedhették meg maguknak, mint a vele egykorú nagyalakú szerkönyveket.

A nyomtatott változat lehetséges előzményei

Az *Ordinarius Strigoniensis*, és hozzá hasonlóan minden más késő középkori nyomtatott liturgikus forrás értékeléséhez lehetőleg pontosan meg kell határoznunk, hogy annak mely tulajdonságai kötődnek saját korához, és melyek származnak a vizsgált kiadást megelőző idők könyvkultúrájából. Különösen értékesek ebből a szempontból a korai nyomdászatról szóló értesülések, és ezek közül is kiemelkednek a liturgikus nyomtatványok bevezető szövegei és kolofonjai, amelyek közvetlenül tájékoztatnak a szöveg és az azt hordozó tárgy születésének előzményeiről és további életútjáról. Hazai vonatkozásban erről a folyamatról az első magyar megrendelésre készült nyomtatvány, az először 1480-ban, majd 1484-ben lényegében változatlan alakban megjelent *Breviarium Strigoniense* bevezetője szól a legbővebben.¹¹ Eszerint a munka megrendelését Mátyás király kezdeményezte, akinek megbízásából Mihály címzetes milkói püspök breviáriumot adott át Theobald Feger budai könyvkereskedőnek: ő továbbította a mintapéldányt a külföldi nyomdának, és ő is értékesítette azután az elkészült könyveket.¹² A

⁹ Az egyes nyomtatványok eddigi legteljesebb leírásához ld. FÖLDVÁRY Miklós István, *Az Esztergomi ordináriuskönyv*. (kézíratos szakdolgozat, Budapest 2002., Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék SD 17376), 24–28., szövegkritikai viszonyukhoz Uo. 29–40.

¹⁰ RMK III/5031. Egyetlen ismert példányát Olmützben őrzik, ismertetéséhez ld. FÖLDVÁRY, *Az Esztergomi ordináriuskönyv... i. m* (9. jegyz), XXVI–XXVII.

¹¹ *BStr* 4. számozatlan oldal. A latin idézeteket mindenütt normatív kritikai átírásban közlöm.

¹² Erről részletesebben ír FITZ József, *A magyar nyomdászati és könyvkereskedelmi története I.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1959 I., 162. A kor GELDNER, Ferdinand, *Die deutschen Inkunabeldrucker*, I, Stuttgart, 1968, GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Bp., 1931, HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, I., Halle, 1905, KÓKAY György, *A könyvkereskedelmi Magyarországon*, Bp., 1997, NOVÁK László, *A*

bevezető arról is beszámol, hogy a mintapéldányt az esztergomi káptalan tagjai előbb átnézték és kijavították, méghozzá az esztergomi egyház rubrikája szerint.

A korai vagy ősnymtatványokban hagyományozott liturgikus szövegek forrásértékével kapcsolatban először azt érdemes kiemelni a *Breviarium Strigoniense* bevezetőjében olvasottakból, hogy a nyomtatvány előzménye egyetlen kézirat, vagy valamivel később egy korábbi nyomtatvány lehetett. Különösen fontos ezt megállapítanunk azért, mert a hazai megrendelésre készült nyomdatermékekkel foglalkozó szakirodalom évtizedeken keresztül félreértette az idézett szöveg megfogalmazását. Mihály püspök szavait, melyek szerint

breviarium correctum pro exemplari super horis canonicis peragendis de tempore et de sanctis, diurnis et nocturnis circumspecto Theobaldo Feger de Kirchhem librario ad imprimendum plura breviaria pro horis canonicis iuxta sanctiones canonicas peragendis traderemus,

a szakértők jelentős része úgy értelmezte, hogy a könyvkereskedőnek több breviárium adatott át, holott valójában a sorokkal följebb szereplő *breviarium correctum* a *traderemus* tárgya, míg az állítmányt közelebből megelőző *plura breviaria* az *ad imprimendum* gerundiumnak van alárendelve. A mondott szerzőket a szövevényes mondat szerkezet mellett nyilván az tévesztette meg, hogy számukra az „imprimere” kifejezés már a könyvnyomtatás számos nyelvben otthonossá vált terminusával azonos, míg a könyvnyomtatást technikai újdonságként látó kor még szükségesnek találhatta, hogy a tranzitív ige mellett jelölje a sokszorosításra utaló tárgyat is. Ha viszont a nyomtatott változatnak egyetlen kézirat adta forrását, az azt is jelenti, hogy a nyomtatott könyv pusztán másolata egy bizonytalan eredetű kéziratnak, és nem jelenti több kéziratosságot előzmény kritikai földolgozását.¹³

Másképp viszont figyelembe kell venni, hogy a mintapéldányul választott kódex nem valamely esetleges darabja a kor kéziratosságának: a klérusnak érdeke volt, hogy a drágán megvásárolt könyvek a legjobb és központi úzust képviselő szöveget tartalmazzák, így bizonyára a legnagyobb gonddal írt kéziratot választották ki a rendelkezésükre álló készletből. A kolofonok ráadásul szinte állandóan megjegyzik, hogy a mintapéldányt hozzáértők javították ki, ami föltételezni enged egy, a kinyomtatást közvetlenül megelőző átdolgozást vagy legalábbis igazítást. Az erre utaló megjegyzés ugyanazon nyomtatvány egyes újabb kiadásáiban pusztán reklámfogásnak tűnik, de olyan esetekről is tudunk, amikor valóban szervezett szöveggondozói munka előzte meg egy-egy kézirat nyomdába bocsátását.¹⁴ Az

nyomdászati története, Bp., 1927., SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyar könyvnyomtatás képeskönyve 1473–1973*, Bp., 1973.

¹³ A több breviáriumra vonatkozó kérdésről és annak kutatástörténetéről ld. FITZ, *i. m.* (12. jegyz), 160, a probléma megoldásához FÖLDVÁRY, *Az esztergomi ordináriuskönyv... i. m.* (9. jegyz), 43.

¹⁴ A *Missale ... episcopatus Zagrabienensis* című fölirata is ilyen előkészületeket föltételez: „Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabienensis ecclesiae, roboratum et approbatum in sacra synodo et generali capitulo sub reverendissimo domino Luca episcopo”. Zágrábbal kapcsolatban közvetlen összefüggésről beszél az anyag tartalmi-

előmunkálataikról bővebben nyilatkozó könyvek híradásaiból tehát az a következtetés vonható le, hogy egy-egy korai liturgikus nyomtatványban valamely jó minőségűnek ítélt régebbi, de a kor igényeinek és tudásának megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékben javított kézirat másolatát kell látnunk, és nincs okunk arra, hogy ezt a következtetést ne terjesszük ki a bevezető és kolofon nélküli, vagy azokban kevesebb könyvtörténeti részletet eláruló példányokra.

Fölmerülhet azonban, hogy a vélt kézirat a nyomdai tevékenység közben szenvedett módosulást. A XV–XVI. századi nyomdász-mesterek —különösen a szerző nélküli, így például a liturgikus könyvek esetében— legalább részlegesen önmagukat tekintették az egyes munkák szellemi tulajdonosának, és fönntartották maguknak a jogot, hogy tipográfiai, sőt akár nyelvi és helyesírási ízlésüket is érvényesítsék a mintául kapott forrás rovására.¹⁵ A XVI. század egyes szerzői föl is panaszkodtak a műveik kiadásakor tapasztalt túlzott önállóságot, és egyre inkább igénylik, hogy időben hozzájussanak a kefényomathoz. Első nyomtatott rubrikás- és szerkönyveink nyomdai javítása mégsem változtathatott annyit a föltételezett kézirat osn, hogy az kérdésessé tegye annak a kéziratosság korára visszautaló forrásértékét. Mivel a folyamat döntően világi kezdeményezésre és felügyelettel zajlott, mivel a korabeli magyarországi kereskedők külföldi műhelyekkel dolgoztattak, és mivel a szedéstáblákat a nyomást követően szétbontották és a betűket újraöntötték, egészen biztos, hogy a klérus, amely nem megrendelője, hanem csak reménybeli vásárlója volt a terméknek, a mintapéldány átadásától a nyomtatott könyv kézhezvételéig nem ellenőrizhette a szöveget. Így mind a könyvkereskedő, mind a nyomdász saját hasznát kockáztatta volna, ha önkényes javításai túlterjednek a kézirat os eredeti előzetes javításakor használt mértéken, míg a mintapéldányhoz való hűség nagy kereslethez és ismételt megrendelésekhez vezetett.

Az Esztergomi ordinárius kiadásainak és azok nyomdahibáinak összehasonlító vizsgálatakor emellett azt tapasztaltam, hogy azok a szöveget nyelvi-helyesírási értelemben is csak az egyes szavak, de nem a mondatok vagy még kevésbé a megfogalmazás és a szerkezet szintjén érintették.¹⁶ E kisebb helyreigazításokat vagy tévesztéseket valószínűleg nem a nyomdász-mester, hanem legényei végezték, illetve követték el, akik maguk is megbecsült, írástudó emberek voltak, de a szedés lassú, betűről betűre haladó munkája közepette nem érzékelhették a szöveg folyamatát, és csak jelentéktelen helyesírási vagy egyszerű alaktani kérdésekben alkalmazkodtak a műhely szokásához. Mindennek alapján föltételezem, hogy az *Ordinarius*

szerkezeti revíziója, a reprezentatív karkönyvek leírása és az első nyomtatványok között SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1), 33.

¹⁵ A főntebb idézett, nyomdászattal és könyvkereskedelemmel kapcsolatos források erre vonatkozó anyagának összefoglalásához ld. FÖLDVÁRY: *Az esztergomi ordináriuskönyv... i. m.* (9. jegyz.), 43–46.

¹⁶ A nyomdai és a nyelvhelyességi hibák teljességre törekvő összegyűjtését az 1509-es kiadás alapján végeztem el, majd a kérdéses helyeket összevettem a másik öt kiadással. Az ebből a munkából készült jegyzéket ld. FÖLDVÁRY: *Az esztergomi ordináriuskönyv... i. m.* (9. jegyz.), 30–32.

Strigoniensis első fennmaradt kiadása sem tartalmát, sem fölépítését vagy nyelvi jegyeit tekintve nem tisztán kortárs összeállítás, hanem hűségesen követ egyetlen, de a könyvkereskedőnek való átadást megelőzően ellenőrzött és javított kézíratos őst. Ennek korához és eredetéhez, illetve a nyomtatást megelőző kézíratos átdolgozás mértékéhez és jellegéhez a bennfoglalt adatok mérlegelésével próbálok közelebb kerülni, miközben a rokon forrásokkal való összevetésből és a nyelvi elemzésből levonható következtetéseket későbbre hagyom.

A közvetlen mintapéldány

A szöveg kézíratos elődjének keltezéséhez a benne év szerint rögzített káptalani döntések adnak közvetlen segítséget. Ezek közül a legkorábbi 1478-ból, a legutolsó 1484-ből származik.¹⁷ A kézirat lezárásának terminus post quem-je ezek szerint 1484, amely egybeesik a két legkorábbi fennmaradt nyomtatványt kibocsátó nürnbergi Stuchs-nyomda föllállításának évével, vagyis a belső adat nem mond el többet a szöveg keletkezésének idejéről, mint amit a paleotípiá eredményeinek fölhasználásával és saját szövegkritikai elemzéseim nyomán már korábban sikerült kimutatnom.

Az évszámokkal kijelölt szűk, nyolcéves időközt azonban másként is értelmezhetjük. Az ordináriuskönyvekre tipológiai szinten jellemző a folyamatos és többrendbeli toldalékolás, hogy tudniillik a fennmaradt változatok végén, de az egyes nagyobb egységek, napok vagy liturgikus alkalmak után is azonosíthatók olyan részletek, amelyek az őket megelőző szöveget kiegészítik. Ezek akár több szakaszban, több rubricista működése során ízülhettek a hozzájuk viszonyított alapszöveghez, de semmiképpen sem egykorúak azzal: ezt leginkább a korábbiak tekinthető alapszöveg és a toldalékok közti ellentmondásokkal lehet bizonyítani.¹⁸ Egyes kéziratokon jól látható, hogy hogyan bővült egy-egy ordinárius tartalma a lapszéleken több kéz által, és —mint említettem— olyan forrásokat is ismerünk, amelyek a megszokottnál látványosan szélesebb margót hagynak szabadon, nyilván azért, mert már a könyv első leírásakor föltételezik annak majdani kiegészülését.¹⁹ Ezek a folyamatok a nyomtatott rubrikáskönyvek és néhány nagy műgonddal írt kézirat esetén csak a műfaj más képviselőivel való összevetésben és a szöveg rétegeinek fölfejtésekor mutatkoznak meg.

Noha a folyamatos szövegtörténeti mozgásban lévő ordináriusok között kevés olyan van, amellyel kapcsolatban egyértelműen használható az „alapszöveg”

¹⁷ 1478: *OStr* 25. (Ep/D2), 1481: *OStr* 76. (Corp), 1484: *OStr* 77. (Corp), 1480: *OStr* 136. (Ded), 1483: *OStr* 136. (Ded).

¹⁸ Viszonylag gyakori, hogy az egyes itemek kezdetén egyértelmű szabályt olvasunk, később viszont ugyanazt módosítják, vagy legalább viszonylagossá teszik a további toldalékok.

¹⁹ A margókat és a lap alját a főíráshoz hasonló kiviteli toldalékokkal írja tele pl. a XIII. századi bayeux-i ordinárius (CHEVALIER, Ulysse: *Ordinaire et coutumier de l'église cathédrale de Bayeux (XIIIe siècle)*. Paris, 1902. (Bibliothèque Liturgique 8)), széles margót hagy a módosításoknak pl. a fécampi ordinárius (CHADD, David, *The Ordinal of the Abbey of the Holy Trinity Fécamp*. (Fécamp, Musée de la Bénédictine, Ms 186) I. London, 2000. (Henry Bradshaw Society 111), a szöveg után legalább két szakaszban toldalékol a *RStr*.

kifejezés,²⁰ és az *Ordinarius Strigoniensis* is számos ponton bizonyul liturgikus jegyzetek egyszerű gyűjteményének, kétségtelen, hogy a könyv szerkezeti vázát adó kalendárium és az egyes napok tételrendjét néhány kiegészítéssel közlő fejezetbeosztás egyszeri és átgondolt munka eredménye, amely egyben az ordinárius első kimutatható rétegének is látszik.²¹ A további részek relatív korát és az alapszöveghez viszonyított helyzetét annak alapján ítéltethetjük meg, hogy azok mennyire szervesen illeszkednek a kisebb vagy nagyobb szerkezeti egységek sorrendjébe. Mivel a keltezését segítő öt káptalani döntés mindegyike egy-egy lezárt tartalmi egységet követ, és egy-egy semmiféle tartalmi összefüggést nem mutató jegyzetsorozatban kap helyet, indokolt azokat függetlenül kezelni az alapszövegtől. Az első nyomtatott változat megjelenésének időpontjához feltűnően közeli dátumok ilyen megközelítésben nem az ordináriuskönyv egésze, hanem az utolsó kéziratossá átdolgozás korát jelölik, és közülük a legkorábbi, az 1478-as káptalani döntés éppen a megelőző átdolgozásokhoz és az alapszöveghez szolgál terminus ante quem-mel.

Az utolsó kéziratossá redakció idejénél —minthogy az nem tagítja ki jelentősen a forrás értelmezhetőségének időhatárait— fontosabb annak mértéke és jellege. Erre a korabeli liturgikus viszonyok és a nyomtatott könyvek föltételezhető használata mellett szintén az ordinárius belső érvei alapján következtethetünk. A kéziratossá előzmény meg nem nevezett szerzője számos alkalommal szólal meg első személyben, vagy használ első személyre utaló névmásokat.²² Bár az efféle megfogalmazások több átdolgozótól is eredhetnének, valóban egy szerzőt valószínűsít az, hogy ezek az évmegjelölésekhez hasonlóan toldalékos szerkezeti egységekben olvashatók, sőt egy alkalommal azonos itemben található az évmegjelölés és az egyes szám első személyű állítmányhasználat. Így megkockáztathatjuk, hogy az 1478 és 1484 körüli években működő redaktor azonos azzal, akinek szórványos megjegyzéseiből az összeállítás körülményeire és forrásaira lehet következtetni.

²⁰ Ez leginkább akkor fordult elő, ha a kéziratossá ordinárius nem egy székesegyház, hanem valamely szerzetesrend vagy monasztikus irányzat liturgikus normakönyve volt, így másolataiban hosszabb időn keresztül több területen törekedtek egy meghatározott eredetivel való egyezésre.

²¹ Ennek jelentősége leginkább a kivonatos ordináriusokkal szembeállítva nyilvánvaló. Ilyen a *RStr*, a külföldi példák közül modern kiadásban is megjelent pl. ODENTHAL, Andreas, *Der älteste Liber Ordinarius der Stiftskirche St. Aposteln in Köln. Untersuchungen zur Liturgie eines mittelalterlichen kölnischen Stifts*. Siegburg, 1994. (Studien zur Kölner Kirchengeschichte, 28), WEGENER, Gertrud, *Der Ordinarius des Stiftes St. Ursula in Köln* = BLUM, Hans, *Aus kölnischer und rheinischer Geschichte. Festgabe Arnold Güttches zum 65. Geburtstag gewidmet*, Köln 1969 (Veröffentlichungen des Kölnischen Geschichtsvereins e.V., 26), 115–132., vagy SANTS GROS, Miquel del: *La consuetud antiga de la Seu d'Urgell* (*Vic. Mus. Episc.*, Ms, 131), Urgellia 1(1978), 183–266.

²² Az első személyű igealakokat és az első személyre utaló névmásokat egészítik ki a rubrikás stílus azon fordulatai, amelyek második személyt szólítanak meg. Bár egyértelműen nem bizonyítható, hogy ezek a helyek és az évmegjelölések a könyv szövegének azonos rétegéből valók, emellett szól, hogy a forrás terjedelméhez képest közel azonos arányban találhatók meg.

Több, a könyv szerkezetébe szervesen illeszkedő tartalmi mozzanat alapján egyértelmű, hogy az alapszöveg közvetlenül a főszékesegyház szokását őrzi: a templomszentelés ünnepét annak dedikációs évfordulóján adja meg, a processziókat a hozzá tartozó stációs templomhoz vezetteti, az oltárok titulusa és a ceremoniális részek számos helymegadása csak az elpusztult esztergomi széptemplom viszonyai között értelmezhető.²³ A redaktor hozzáfűzéseai ugyancsak megmaradnak a káptalani környezetben — a szöveg utolsó szerzője nyilvánvalóan az esztergomi kar tagja, aki saját gyakorlatára hivatkozik, amikor többek között így ír:

*Si vis, præscripto modo poteris matutinas perficere, si autem vis, uti etiam hodie in choro Strigoniensi solemus matutinum perficere, modo infrascripto.*²⁴

Az a liturgista pedig, akinek szerkesztői munkáját elég megbízhatónak tartották ahhoz, hogy egy legalább hat kiadást látott és az esztergomi rítus normakönyvének számító nyomtatványhoz vegyék alapul, bizonyára hozzájutott a káptalan akkor ismert liturgikus vonatkozású szövegeihez. Erről, és közvetve munkamódszeréről árulkodik egyik, témánk szempontjából különösen fontos megjegyzése:

*Quidam suffragium de Resurrectione hic perficiunt, sed, ut diligentius percepi, et in antiquis ordinariis a dudum approbatis repperi, quod tantum debet perfici feria secunda Rogationum in secundis vespis.*²⁵

Eszerint az utolsó redaktor több régi ordináriust használt a vitás kérdés eldöntésekor, és így legalábbis fölvehetjük, hogy ezeket, vagy ezek egyikét vette saját tisztázata szerkezeti mintájául. A legfontosabb kérdés velük kapcsolatban az, hogy az általa említett ordináriusok egymástól lényegében független szövegek, vagy egyazon normakönyv alakulásának egyes állomásai, ám erre a jelenleg ismert forrásállomány birtokában nem lehet megnyugtató választ adni. Munkahipotézisként mégis az utóbbi lehetőséget ajánlom: olykor külföldi székesegyházak leltárai is több ordináriust jegyeznek, de rendszerint az elavult könyvek között említik őket.²⁶ Az eleven liturgikus élet viszonyai között természetesebbnek látszik,

²³ A dedikációs ünnep a Szent Márton napja (november 11.) utáni vasárnap, ld. *OStr* 132. (Brict.cf.), a processziós templom Szent István-protomártír egyháza, ld. *OStr* 50. (Qu/H6/f5), *OStr* 56. (Pasc), *OStr* 66. (Asc), *OStr* 84. (Adalb.m.), az oltárokkal és a helyrajzzal egy előkészületben lévő tanulmányom foglalkozik.

²⁴ *OStr* 116. (Dep.Emer.cf.).

²⁵ *OStr* 65. (Pasc/H6/f4).

²⁶ Így pl. AMIET, Robert, COLLIARD, Lin, *L'Ordinaire de la Cathédrale d'Aoste* (Bibliothèque Capitulaire, Cod. 54, fol. 93–240), Aoste, 1978. (Monumenta Liturgica Ecclesiae Augustanae, 4) saját bevezetése szerint (151–152., XV. sz.) már kezelhetetlen volt a régibb aostai ordinárius, ezért kellett belőle új redakciót készíteni. A redaktor megemlíti, hogy a szövegtörténeti őst szerkesztő Bonifác püspök iránti tiszteletből nem módosított a könyv szerkezetén. DURAND, Georges, *Ordinaire de l'église Notre-Dame Cathédrale d'Amiens par Raoul de Rouvroy* (1291), Amiens—Paris, 1934. (Mémoires des Antiquaires de Picardie, 22),

ha egy időszakban egy ordináriuskönyv van használatban, de mivel ezek kiegészítése és módosítása rendszeres, szükség van azok időnkénti újramásolására. Ez azonban nem teszi fölöslegessé a korábbi példányokat, hiszen a tisztázat készítője fölöslegesnek ítéltet egyes rubrikákat, amelyek később mégis hasznosnak bizonyulnak, és az Esztergomi ordináriusban is találkozhatni olyan kérdésekkel, amelyekben nem született végleges döntés, ezért velük kapcsolatban érdemes lehet figyelembe venni az egymástól eltérő precedenseket.

A „régibb ordináriusok”

Mindennek alapján könnyen lehetséges, hogy a nyomtatott ordinárius mintája nem valamely javított régebbi példány, hanem egy új tisztázat volt, amely azonban — módosításaitól és toldalékaitól eltekintve — hűségesen folytatta az *antiquus ordinarius*-ok sorozatát. A szöveg alaprétégének régiségére utal, hogy a Szent Kereszt Megtalálásának ünnepét követő jegyzetsorozat legvégén, annak ötödik tételeként olvasható egy mondat az 1370–1378-ig uralkodó XI. Gergely pápa intézkedéséről,²⁷ ami a fentebb kifejtett elv szerint a korábbi ítemek és az alaprétég terminus ante quem-jét száz évvel a legkorábbi említett káptalani döntés elé engedi helyezni. További archaizmust jelentenek például a következők. A szöveg a nagybőjt első vasárnapjának matutínumában és még néhány helyen nem óránként, hanem tételtípusonként közli az incipiteket, amire csak igen korai tételjegyzékekben akad példa.²⁸ Úrnapiját követően több oldalon keresztül rendezetlen jegyzetsorozat olvasható, amely az egyre összetettebb direktoriális részletekben mintegy nyomon követi nemcsak a nyár eleji nagyünnepek (Pünkösöd, Szentiván, Péter-Pál, az új história beiktatása) egybeeséséből és nyolcadaik érintkezéséből fakadó kérdéseket, hanem az újabbak (Szentháromság vasárnapja, Úrnapija, Sárlos Boldogasszony, Szent László király ünnepe) fokozatos bevezetését is.²⁹

LXVIII–LXXII. közli az amiens-i székesegyház kincstárának jegyzékét 1347-ből: a leltárban öt „ordinarium” szerepel, többek között „vetus”, „novum” és „Romanum” minősítésekkel. LEUPPI, Heidi, *Der Liber Ordinarius des Konrad von Mure. Die Gottesdienstordnung am Grossmünster Zürich*, Freiburg Schweiz, Universitätsverlag 1995. (Spicilegium Friburgense, 37), 33–40. szerint a zürichi Grossmünster 1260 körül írt ordináriusa is a módosításoktól vált áttekinthetetlenné, és ezért szerkesztették újra 1520-ban.

²⁷ *OStr* 89. (Inv.Crucis). A hely származhat valamely liturgiatudományos munkából is: ebben az esetben első lejegyzése nem föltétlenül egykorú a hivatkozott pápával.

²⁸ Ilyen pl. a számos, ezredforduló körüli vagy azelőtti forrás közül egy kapitulárával egybeszerkesztett, beneventán tételjegyzék a XI. századból, ld. GAMBER, Klaus, REHLE, Sieghild, *Manuale Casinense (Cod. Ottob. lat. 145)*, Regensburg, 1977. (Textus Patristici et Liturgici, 13), 28–37.

²⁹ Szentháromság vasárnapját először a X. század elején tartották meg. Az ünnep a XI. századra széles körben elterjedt, de Róma és több liturgista szakíró még a XII. század végén is elvetette. Általánosan XXII. János pápa vezette be 1334-ben. Úrnapija ünneplésének első említései a XIII. század elejéről származnak, hivatalos bevezetése 1264-ben történt. Sárlos Boldogasszony ünnepét először a ferencesek tartották meg egységesen 1263-tól fogva, majd 1389-től rendelte el az egész latin egyházban IX. Bonifác pápa, ld. RADÓ Polikárp OSB, *Enchiridion liturgicum complectens theologiae sacramentalis et dogmata et leges iuxta novum codicem*

Ezeknél is jellemzőbb, hogy az ordinárius kétszer közöl a tavaszi kántorböjtre vonatkozó rubrikákat: először annak rögzített, a szerkönyvekből ismert helyén, azaz a nagyböjt első vasárnapját követő héten, majd azonos tartalommal veszi föl a kántorböjti szerdát a harmadik, illetve ellenkező tartalommal a kántorböjti szombatot a negyedik héten (az illető rubrika végén az előbbit is ugyanide utalja).³⁰ A probléma oka az, hogy az évnegyedes böjtek eredetileg nem a temporále rendjét követték, hanem hónaphoz voltak rögzítve, így a tavaszi kántorböjt ugyan mindig a nagyböjtre, de a húsvét időpontjának változásait követve annak nem mindig egyazon hetére esett. A kántorböjtek kezdetének temporáléhoz rendelése viszont meglehetősen korai fejlemény, így a tévesztés a liturgikus könyvkultúra egészen korai szakaszát vonja be a szöveg előtörténetébe.³¹ Végül ugyanezt sejteti a könyv szerkezete: noha a temporále és a szanktorále egymásba illesztése a *Sacramentarium Gregorianum* legkorábbi változataira megy vissza,³² és a rubrikáskönyvekben a szerkönyveknél tovább megmarad, a XV. század végén már ritkaságnak számít. Ebben a vonatkozásban az esztergomi rítus ismert emlékei között az ordinárius párhuzama legkorábbi fennmaradt breviáriumunk, a zágrábi Metropolitanska Knjižnica MR 67-es jelzettel őrzött, XIII. századi kézírata és a XII. századi Codex Albensis.³³

Egyes, itt be nem mutatott tartalmi elemek és később tárgyalandó párhuzamok további érvekkel szolgálhatnak azt illetően, hogy az Esztergomi ordináriuskönyv szövegtörténetének legkorábbi rétege a XIII–XIV. század fordulóját övező mintegy száz évhez kötődik: ugyanekkor készült —további előzmények alapján— a főszékesegyház liturgiájának legjobb kézíratos másolópéldányát adó hangjelzett breviárium és misszálé, és egész Európában ekkor virágzott föl a következő

rubricarum, II, Roma—Fribourg—Barcinone, 1961, 1278–1283., 1353. Szent László királyt 1192-ben avatta szentté III. Celesztin pápa (www.heiligenlexikon.de), liturgikus tisztelete mindjárt ekkortól valószínű, de saját officiumának első emléke csak mintegy száz évvel későbből származik, vö. FALVY Zoltán, MEZEY László, *Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik*, Bp., 1968 (*Musicologia Hungarica*, 2), 42.

³⁰ *OStr* 44. (Qu/H1/f4), *OStr* 46. (Qu/H3/f4), *OStr* 46. (Qu/H4/S).

³¹ A kántorböjtek pontos idejét VII. Szent Gergely pápa rögzítette 1078-ban, ld. RADÓ, *i. m.* (29. jegyz.), II. 1099., ld. még VOGEL, Cyrille, *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*, Portland—Oregon 1986, 312. Az *OStr* ténylegesen a nagyböjt negyedik hetére utal („ista quattuor tempora celebrantur post dominicam Latere”), ami XV–XVI. századi viszonyok között megdőbbentőnek számít. A hely értelmezése további kutatást igényel.

³² MARTIMORT, Aimé-Georges, *Les “Ordines”, les ordinaires et les cérémoniaux*, Turnhout, 1991. (Typologie des sources du moyen âge, LVI), 64.

³³ Zagreb: Metropolitanska Knjižnica/ Universitaska Knjižnica: MR 67., Graz: Universitätsbibliothek: No. 211. A korai szerkönyvek és az *OStr* közti kapcsolat azonban áttételes, a szanktorále és a temporále összekapcsolásának módja ugyanis eltér bennük. Az *OStr* szerkezetének jellegzetes vonása, hogy pl. nem ádvent első vasárnapjával, hanem Szent András böjtjével kezdődik, és hogy szentek ünnepeit helyezi az ádvent és a böjtelő egyes vasárnapjai közé, miközben a vízkereszt utáni idő, a nagyböjt és a húsvéti időszak vasárnapjait egymás után hozza. Szerkezeti párhuzamainak megtalálása további munkát igényel.

évszázadokat meghatározó rubrikás- és szerkönyvi kultúra keretei között az ordinárius műfaja.

A nyomtatott redakció szempontjai

Hátravan azonban, hogy értelmezzük a szövegtörténet végét jelentő nyomtatott redakció szempontjait. Ehhez a kinyomtatott ordinárius föltételezhető célját és használatát kell elsősorban ismernünk. A könyv terjedelmének legnagyobb része tételjegyzék, jóllehet első kiadását megelőzően már megjelent —ráadásul éppen Georg Stuchsnál— az azonos tételeket közlő breviárium, majd egy másik nürnbergi nyomdában a misszále is.³⁴ Az említett szerkönyvek és az ordinárius ismételt kiadásai alapján úgy gondolom, hogy mindkettőre kereslet mutatkozott, de a nagymértékben megegyező tartalom miatt kétlem, hogy ugyanazon klerikusok részéről.³⁵ A nagyobb és igényesebb szerkönyvek a kisebb és egyszerűbb ordinárius árának többszörösébe kerültek, vásárlóik a klérus gazdag és befolyásos rétegéből származhattak³⁶ — az ordináriust ehhez képest a valamivel kevésbé tehetőshöz egyháziak használhatták normakönyvként, a tételjegyzéket tekintve talán a XV. század második feléből még Magyarországon is viszonylag nagy számban fennmaradt, díszetlen, kurzív írású magánbreviáriumok anyagának ellenőrzésére és helyesbítésére.

A kéziratban is szereplő tételjegyzék tehát megmaradt, de funkciója megváltozott. Bár a redaktor viszonylag gondosan kigyomláta a csak székesegyházi vagy gazdag plebániái környezetben használatos szerkönyvekre való hivatkozásokat, egy-egy alkalommal mégis említi az antifonálét és a pontifikálét, négyszer a graduálét, a nem zsolozsmában, hanem processziós segédletként használt kapituláréra pedig tizenötször utal.³⁷ Ennél jellemzőbb a rubrikák szerkönyvi hátterére, hogy a kevésbé jellegzetes, és így a redaktor által meghagyott, közel negyven *require* vagy *vide* kezdetű utasítás meghatározott szerkönyvtípusokra, sőt néhol meghatározott példányokra enged következtetni, és ezek kivétel nélkül a székesegyházak differenciált könyvkultúrájából valók.³⁸ Részben ugyanebből követ-

³⁴ A *BStr* és az *OStr* tételsorának teljes összevetését még nem végeztem el, de lényeges különbséget mindeddig nem találtam köztük.

³⁵ Az *OStr* direktoriális tartalma megfelelően egészítette volna ki a szerkönyveket, de az egykorú nyomtatványokat használó klerikusoknak fölösleges lett volna a könyv terjedelmét —és ezzel árát— több mint kétszeresére növelő incipitjegyzék.

³⁶ A könyvárak és a papi jövedelmek viszonyáról ld. MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1730-ig*, Bp., é. n., 26–27.

³⁷ A kapituláre processziós használatát igazolja, hogy a Budapest: OSzK: Clmae 408. Esztergomi kapituláre valóban tartalmazza a só- és vizszentelést, majd a *RStr*-ben is kiírt két, processziós könyörgést az első, számozatlan lapokon.

³⁸ Jellemző erre, hogy az *OStr* 8. (Adv/D3) az *A diebus Ioannis Baptistæ* antifónával (MM 5064) kapcsolatban Keresztelő Szent János Fővételének ünnepére utal. Az antifóna a breviáriumokban rendszerint itt, vagyis advent harmadik vasárnapjának kompletóriumában található, és csak az antifonálék közlik Keresztelő Szent János Fővételekor. A graduále egyik említésekor az *OStr* azt is elárulja, hogy az általa hivatkozott szerkönyv első oldalán

keztetek arra, hogy a szerkesztő nem újrírta, hanem csak felületesen kivonatolta a rendelkezésére álló kéziratot vagy kéziratokat. A tételjegyzék és a funkció szerint szerkesztett szerkönyvek egymáshoz rendeltségét jelzi az is, hogy az ordinárius csak ritkán közli az incipiteket a tulajdonképpeni tételjegyzékekhez hasonló módon, és gyakran jelöl meg teljes sorozatokat egyetlen kezdőformulával.³⁹

Sajátos viszonyban van a nyomtatott ordinárius a nyomtatott szerkönyvekkel. Az 1480-as breviárium bevezetője szerint a mintapéldányt *iuxta rubricam ecclesie Strigoniensis* javították. Mivel Magyarországon a „rubrica” szó magát az ordináriuskönyvet is jelentheti (mindhárom fennmaradt forrás tartalmazza ezt a megjelölést), könnyen lehet, hogy maga a kéziratosszerű előzmény jelentette a javítás normáját. Ugyanakkor egy ízben maga az ordinárius hivatkozik —bár csak toldalékban— nyomtatott szerkönyvre, a szövegösszefüggés alapján breviáriumba, vagyis föltételezi annak meglétét, legalábbis egyes olvasóinak tulajdonában.⁴⁰

A liturgikus könyvkészlet egészéhez való viszonya szempontjából is megállapíthatjuk tehát, hogy az ordinárius egyszerre tartalmaz a kéziratosság korára és a székesegyházi környezetre vonatkozó elemeket, illetve a kortárs kisebb templomok „minimálliturgiájára” szabott rendelkezéseket. Ezek közül az előbbieket maradványszerűek, míg az utóbbiak a nagy példányszámban terjesztett nyomtatvány fölhasználóit veszik tekintetbe. Öneik elsősorban direktoriális adatokra, Magyarországon pedig a szerkönyvek ára és az elhasznált vagy kétes eredetű kisebb kéziratok miatt tételsorra volt szükségük,⁴¹ míg a XIII–XIV. század fordulóján még szokásos liturgiamagyarázó, közös életet érintő vagy ceremoniális részleteket nemhogy tudták nélkülözni, de nem is kívánták velük növelni a nyomtatvány terjedelmét, és ezáltal költségeit. Az 1478 és 1484 körül működő szerkesztő ezért fájdalmas, de érthető veszteséget okozott az utókornak azzal, hogy mintapéldányait megfosztotta a mai olvasót leginkább foglalkoztató szakaszok többségétől. Nem csonkította viszont jelentősen azokat a bekezdéseket, amelyekben a ceremoniális rubrikák szinte elválaszthatatlanul keverednek az incipitekkel és az egyszerűbb körülmények között is alkalmazható utasításokkal. Így maradhatott ránk az Esztergomi ordinárius közvetítésével néhány hagyományos ordó, és bennük néhány olyan értékes adat, amelyeknek nem olvasható más forrása a középkori Magyarország ma ismert liturgikus könyveiben.⁴²

található meg a kérdéses Alleluja-verzus: „Alleluia: *Dulce lignum adoremus, require in primo folio libri gradualis.*” *OSTr* 110. (Cyriac.et soc.mm.).

³⁹ Véleményem szerint az egyes szertartástípusok szöveganyagát folytatólágyosan közlő szerkönyvek magánhasználatra vagy másolópéldányként készültek, míg az egyes tételtípusokat közlő szerkönyvek a differenciált térben elképzelt, sokszereplős liturgiát szolgálták.

⁴⁰ „Item: Lectiones habes in libris impressis, si vis.” *OSTr* 126. (Severin.cf.).

⁴¹ Ezt erősíti meg, hogy az esztergomi rítus utolsó nyomtatott emléke, az *OTel* is ordinárius volt. Ennek megjelenésekor, 1580-ban már mintegy félszáz éve nem jelent meg nyomtatásban esztergomi rítusú szerkönyv, így a teljes állomány igen elhasznált lehetett.

⁴² Ezek az ordók sorrendben a következők: a hamvazószerdai hamvazás és processzió, a nagycsütörtöki krizmaszentelés és lábmosás, a nagypénteki csonkamise, a nagyszombati vigília, a húsvéti matutínumba illesztett föltámadási szertartás, a húsvétvasárnap processzió és nagyvecsernye.

A RUBRICA STRIGONIENSIS: AZ ÜGYNEVEZETT SZEPESI ORDINÁRIUSKÖNYV

A forrás leírása

Az esztergomi rítushoz tartozó egyetlen ma ismert kézirat rubrikáskönyv egy kicsiny, de vaskos kódex első szakaszát foglalja el.⁴³ Főcíme *Rubrica Strigoniensis*-nek nevezi, az utolsó, függelékes oldalt megelőző kolofon pedig a „rubrica totius anni de dominicis et festivitibus” szavakkal jellemzi a szöveget.⁴⁴

Túlnyomó részét az Esztergomi ordináriuskönyvhöz hasonlóan direktoriális — főleg másodlagos órákra és szuffrágiumokra vonatkozó — rendelkezések töltik ki, de azzal ellentétben csak néhány liturgikus napnál közöl teljes vagy ahhoz közelítő tételjegyzéket. Egyes alkalmakról meglepően gazdag ceremoniális leírást ad, ez az érdeklődése azonban nem érvényesül következetesen, és teljességgel elmaradnak a ceremóniákra vonatkozó utasítások a nagyheti szent háromnapban, holott ez az időszak rendszerint a legtöbb ilyen adatot őriz meg az egyébként direktoriális szempontú szövegekben. A forrás nagycsütörtökön allegorikus magyarázatot fűz a sötét zsolozsmában meggyújtandó gyertyák számához és azok fokozatos eloltásához, máshol pedig kifejezett hajlamot mutat az elméleti megközelítésre. Szigorúan megmarad a mise és a zsolozsma leírásánál, így hiányoznak belőle a paraliturgikus vagy közös életre vonatkozó elemek, viszont teljes terjedelmében megad két processziós könyörgést, valamint egy, az Esztergomi ordináriusból is ismert hamvazási formulát.⁴⁵

A szöveg két fennmaradt nyomtatott ordináriuskönyvünk egyenkénti terjedelmének átlagosan egyharmadát teszi ki. Szerkezeti egységeit a kéziratból látványosan kiemelkedő címekkel különbözteti meg: ezek ugyan nem jelennek meg következetesen az értelmileg elkülönülő szakaszok élén, illetve némelyikük használata indokolatlannak látszik, de érzékeltetni engedik a szerkesztő szándékát, aki legtöbbször tömör, általánosító bekezdésekben írja le a temporále egyes időszakainak jellemző vonásait, majd a szentek ünneplésének az adott időszakra jellemző szabályait, és nem bocsátkozik az egyes napok vagy szertartások részleteibe. Az egyházi év napjainak sorrendje a leírásban olykor fölborul, és még kevesebb következetesség mutatható ki az egyes napok tárgyalásában. A órák egymásutánja sokszor megtörik, alkalomhoz nehezen köthető megjegyzések szakítják meg, és nem érvényesül egységes elv a különálló liturgikus alkalmakat szabályozó rubrikák tartalmi egységeinek összerendezésekor sem. A könyv az imént jelzett, általánosító megközelítésben keverten hozza a temporále és a szanktorále

⁴³ A teljes kódexről ld. DANKÓ József, *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*, Bp., 1893, 465–484. A *RS-t az idézett, korábbi kiadás, DANKÓ, *Magyar egyházi bibliografiai érdekességek... i. m.* (3. jegyz.) és saját, azóta részben felületesnek bizonyult tapasztalataim alapján ismerttettem néhány évvel ezelőtt, ld. FÖLDVÁRY *Ordináriuskönyvek... i. m.* (5. jegyz.), 410–412.*

⁴⁴ *RS 1. (Adv/D1), *RS 51. (de generali festo). Az *RS 38. (Hist.Reg.) az „istius ordinarii” szavakkal hivatkozik a szövegre.***

⁴⁵ *RS 39. (Trin), *RS 47. (Nat.BMV), *RS 21. (Cin/f4).***

körébe tartozó részeket, de nem dolgozza ki az utóbbit sem: a megnevezett ünnepek többsége véletlenszerűen, többnyire csak egy-egy jegyzet kedvéért van említve. A nagyobb tematikus egységeken belül így az egyetlen többé-kevésbé következetesnek látszó megoldás a tartalmukat tekintve független mondatok „item” szóval való bevezetése.

A lapszéleken a leíróé mellett legalább három másik kéztől származó jegyzetek tanúsítják a rubrikák folyamatos bővítését és változtatását.⁴⁶ Ugyancsak toldalékolásról vall, hogy már a kolofont közvetlenül megelőző részbe az ott szereplő novemberi-decemberi szentek mellett húsvét nyolcadáról szóló mondatok és egy általános rubrika kerültek.⁴⁷ Jellemző az is, hogy míg a könyv elején név szerint említett első szent a december 21-én ünnepelt Szent Tamás apostol, addig Szent András apostol és a Szeplőtelen Fogantatás ünnepei a könyv végén szerepelnek: az előbbi megoldás a temporáléhoz alkalmazott, ezért november 30-án kezdődő szanktorálék rendszerébe illeszkedik, az utóbbi viszont az önálló, és így január 1-én induló szanktorálékra jellemző. Ezeknél is nyilvánvalóbb nyoma a szöveg kiegészítésének, hogy a kolofonnal záródó, de nem teljesen teleírt utolsó oldal verzójára további öt, egymással sem tartalmi, sem sorrendi összefüggésben nem álló itemet jegyzett föl a főszöveget leíró kéz.⁴⁸

A *Rubrica Strigoniensis* a budapesti Egyetemi Könyvtár 73-as jelzetű latin kódexének első harmincnégy lapján olvasható XV. századi gótikus kurzív jegyzetírásban. A

⁴⁶ Kiadásomban a margináliákat a következőképpen csoportosítottam: 1. a) Körbevágás előtti, rubrikált, az alapírással egyező tinta és kerekded duktus (a lapszéli javítások szintén tőle valók). — 1. b) Körbevágás előtti, rubrikált, az alapíráshoz hasonló duktus, de annál néhol halványabb tinta és kisebb betűméret. — 1. c) Körbevágás utáni (elméletileg lehet körbevágás előtti is, de az írástükörhöz közel jegyzetel), nem rubrikált, egyébként mint 1. b. — 2. Körbevágás előtti, rubrikált, kisebb betűméret, az alapíráshoz képest enyhén barnás tinta, elnagyolt, erősen szálkás duktus, vékonyabb toll, gyakrabban jegyzetel az oldal alján vagy tetején. — 3. Körbevágás utáni, egyébként mint 2., de kevésbé elnagyolt, az írástükör közvetlen folytatásaként jegyzetel. — 4. Körbevágás utáni, vörös tinta, az alapíráshoz hasonló, de elnagyoltabb duktus, valószínűleg azonos az aláhúzásokat és betűkiemeléseket végző rubrikátorral; valószínűtlen, de teljesen nem kizárt, hogy az 1. a–c kéz vagy kezek valamelyikétől származik. — 5. Körbevágás utáni (elméletileg lehet körbevágás előtti is, de az írástükörhöz közel jegyzetel), nem rubrikált, az alapírással nagyjából megegyező betűméret, egyébként mint 3., de még elnagyoltabb. — A rendszerezés nem jelenti az egyes kezek meghatározott szkriptorral való azonosítását, csupán arra vonatkozik, hogy a kódex körbevágása, a tinta színe, a jegyzet rubrummal való kiemelése vagy annak hiánya, a betűméret és a duktus alapján hányféle írásképpel találkozhatni a lapszéleken. A föltüntetett hétféle írásképpel származhat hét vagy akár több különböző személytől, de föltehető, hogy a betűméret változása vagy a tinta színének halványulása egyazon írásfolyamatban következett be, valamint az, hogy a körbevágáson belüli és az azáltal csonkult jegyzetek nem illeszkednek időrendbe, hanem csak az írástükörtől való távolságuk különbözött. Így az azonos számmal, de különböző betűvel jelölt írásképek származhatnak egyazon személytől, és nem kizárt az sem, hogy az 1. és a 4. kéz azonos, jöllehet az előbbi az alapírási folyamatához, az utóbbi viszont a rubrikálásához kötődik, és köztük legalább két, az 1. a–c-től különböző kéz jegyzetelte a szöveget. Ez esetben legalább négy kéztől eredeztethetők a lapszéli jegyzetek.

⁴⁷ *RS tr* 50–51. (Adalb.m. – de generali festo)

⁴⁸ *RS tr* 51. (in quattuor temporibus – diebus dominicis)

kézirat további anyagának legkorábbi évszámot is tartalmazó kolofonjai alapján a könyv 1469 előttre datálható.⁴⁹ A művet Dankó József jelentette meg 1893-ban *Vetus Hymnarium*-ának függelékeként,⁵⁰ az akkoriban szokásos diplomatikus átírásának köszönhetően nehezen áttekinthető alakban, ráadásul olyan mennyiségű súlyos trsi hibával, hogy azok a szöveget a legtöbb helyen értelmezhetetlenné teszik. Kiadása ennek ellenére sokáig egyetlen közvetlen forrása volt a középkori magyar rubricisztiknak, bibliográfiai tételként bekerült a nemzetközileg ismert szakirodalomba, és téves, tehát valójában sem az eredetiben, sem a rokon szvegelemekben nem szereplő szalakjaival együtt földolgozta anyagát a *Magyarországi középkori latinság szotra* is.⁵¹ Dankó József munkájának mégis vitathatatlan ernye, hogy a már említett tanulmánnyal és néhány hasznos jegyzetével együtt először hívta fl a figyelmet erre a forráscsoportra,⁵² és kielégítő leírását adta az ordináriust tartalmazó kódexnek — ennek újabb, javított változata az Egyetemi Könyvtár latin kéziratos anyagát közlő katalógusban található meg.⁵³

A könyv rítusa

Dankó József volt az, aki az önmagát *Rubrica Strigoniensis*-nek mond kéziratnak az *Ordinarius Scepusiensis*, vagyis „Szepesi ordináriuskönyv” címet adta. A bevezetőben ugyan sietett megjegyezni, hogy valamely esztergomi normaszöveg hsges

⁴⁹ A legkorábbi évszámot is tartalmazó bejegyzés az 1460-as lcsei zsinati hatrozatoknál szerepel, de ez nem föltétlenül egyidejű a határozatoknak a kódexbe való lejegyzésével. A továbbiakban a kolofonok némelyike említi a szöveg lezárásának vt, az évszámok pedig —1469, 1470, 1476, 1470, 1483, 1462— az utolsót kivéve megközelítőleg követik az időrendet (Ahol ez nem gy van, ld. 246–401., ott az vek keveredését is rögzíti MEZEY László, *Codices Latini medievi Bibliothec Universitatis Budapestinensis*, Bp., 1961, 124.). Mvel a *RSr* a kötet el könyve, és kurzív írása ellenére is rendezettebb képet mutat, mint számos később következő szöveg, a kronológiai sort megnyit és biztosan nem toldalékos kolofon, vagyis 1469 előtt kellett keletkeznie. Az évszámot tartalmazó részletek áttekintéséhez ld. DANKÓ: *Vetus hymnarium... i. m.* (43. jegyz.), 469–476., MEZEY, i. m., 127–129. Uo. 124: A kódex el könyveit leíró, Esztergomból való Ioannes Gerhardi de Aranyas szepesi pap 1437-ben a bécsi egyetem hallgatója volt, majd  zárta le 1462-ben, mg diákként a 389^r oldalon olvasható szöveget, a 181^r oldali kolofon szerint pedig 1469-ben énekelte jmsjt. További kronológiai segédlet, hogy a 271^v oldalon az 1464–1482-ig terjedő vek aureus numerus-i szerepelnek. Az 1462-es szöveg viszonya a *RSr*-hez bizonytalan, de a terminus post quem vsz. nem korábbi az 1460-as évek elejénél.

⁵⁰ DANKÓ, *Vetus hymnarium... i. m.* (43. jegyz.), 485–571.

⁵¹ MARTIMORT, i. m. (32. jegyz.), 57., *MKL*  I, XLVII. (a szócikkekben *Ord. Str.* jelöléssel).

⁵² Különösen hasznosak az 572. oldalon kezdődő jegyzetek, amelyek az újkorban elsknt szenteltek komoly figyelmet az *OSr*-nek és az *OTel*-nak, illetve kivonatolva vagy átírásban megrztk a *MNSr* egyes, azóta elveszett ordóit. A jegyzetek egyébként megtévesztő módon az *OSr* különböző kiadásaira hivatkoznak, mintha azok eltérő szöveget tartalmaznának, holott az idézett helyek egyaránt megtalálhatók a 6 ismert kiadás mindegyikében.

⁵³ MEZEY, i. m., 124–129.

kivonatáról van szó,⁵⁴ mégis ezen a néven került be a szöveg a magyar medievisztika tudatába, és ma is így, vagy legalább így is kell említenie annak, aki egyértelművé akarja tenni, hogy nem a nyomtatott, címfeliratában a „rubrica” szót szintén használó Esztergomi ordináriusról beszél.⁵⁵ Fontos tehát mérlegelnünk, hogy minek alapján adta az első kiadó forrásának a mondott címet, hogy elfogadható-e az általa bevezetett megjelölés, és hogy ha igen, akkor mennyiben szepesi, és mennyiben ordináriuskönyv a tárgyalt kézirat.

A kódex kétségtelenül a Szepességből, az esztergomi érsekségnek egyik gazdag és városias, liturgikus szokásait tekintve valamelyest független térségből származik. Ezt igazolják benne a szepesi káptalan tagjainak bejegyzései, a lőcsei zsinati határozatok, a szepesi kanonokok halálozási idejét számon tartó obituárium és számos más adat. A rubrikáskönyv szepességi használatára egyetlen, részben levágott és nem a főszöveget leíró kéztől származó item utal a 12. lap verzójának felső lapszélén:

[*A dominica Omnis terra canitur sequentia Grates nunc omnes usque ad Septuagesimam secundum chorum ecclesie sancti Martini.*]⁵⁶

Ezzel szemben a főszöveg semmivel nem utal szepességi eredetre. A Szent Márton-prépostság jelzett szokása valóban ellenkezett az esztergomi gyakorlattal, ott ugyanis már a vízkereszt nyolcadát követő közvasárnapokra a nyáron szokásos *Omnis una celebremus* kezdetű szekvencia van előírva,⁵⁷ de mivel a kézirat nem szól az időszak miséiről, nem tudhatjuk, hogy a törzsszöveg mutat-e szepesi jellegzetességet ebben a kérdésben. Valószínűbb, hogy nem: a patrónusként említett Szent Márton —jóllehet közkedvelt és Magyarországon különös tiszteletben álló védelmező— csak egyszer, utalásképpen jelenik meg a rubrikákban. Az egyetlen szent, akinek vigiliáját és ünnepét is főcímmel emeli ki a könyv, Szent Lőrinc, az esztergomi székesegyház főoltárának egyik oltalmazója.⁵⁸

Még pontosabban engedi megválaszolni a kérdést a szepességi zsolozsmás források nemrég lezárult földolgozása. A *Corpus antiphonarium officii ecclesiarum centralis Europæ* esztergomi kötetének megjelent temporáléja és szanktoráléja teljes

⁵⁴ A teljes címfelirat szerint *Ordinarius Scepusiensis sive Strigoniensis sæculi decimi quinti e codice manuscripto Bibliothecæ R. Universitatis Budapestinensis modo primum editus*. A Stock János szepesi prépost (hivatalban volt 1433–1464-ig) nevéhez fűződő, az esztergomi székesegyház gyakorlatát előíró rendelkezésekről is beszámol DANKÓ: *Vetus hymnarium... i. m.* (43. jegyz.) 479–480.

⁵⁵ Magam a jegyzetekben a *RStr* rövidítést, a főszövegben a *Rubrica Strigoniensis* vagy az „ügynevezett Szepesi ordinárius(könyv)” megjelölést használok a forrásra.

⁵⁶ *RStr* 14. (Ep/D2). A jegyzet a főtebb 2-es számmal jelölt kéztől származik, azaz legalább a 2., legföljebb a 4. marginálónak tulajdonítható.

⁵⁷ Vö. *OStr* 25. (Ep/D2). A *Grates nunc omnes* egyébként karácsonyi szekvencia: a karácsonyi időszak egyes elemeit megőrző liturgikus gyakorlat határnapja Esztergomban nem hetvenedvasárnap, hanem Gyertyaszentelő volt.

⁵⁸ *OStr* 110. (Laur.m.)

tételjegyzékben engedi összevetni a központi esztergomi és a szepességi forrásokat.⁵⁹ Bár az utóbbiak egymástól legalább annyira eltérnek, mint az esztergomiaktól, elkülöníthető bennük néhány olyan szövegválasztás, amely a szepességi gyakorlat megkülönböztető jegyének minősül.⁶⁰ A köztudatban „szepesi”-nek tartott „ordináriuskönyv” szűkre szabott incipitkészletében ezek egyike sem található meg, így az antifonále válogatása szintjén sem jogos a liturgikus értelemben szepesinek tekinthető források közé sorolni a használatát tekintve valóban szepesi rubrikáskönyvet.

Végül a főcímbe foglalt „Strigoniensis” jelzőt erősíti meg az, hogy a szöveg kisebb részletekben is esztergomi székesegyházi eredetet föltételez. A ceremoniális itemekben olvasható szereposztás, néhány szorosabb helyrajzi párhuzam, a Szent István első vértanúról nevezett stációs templom rendszeres említése⁶¹ és mindenekelőtt a processziós könyörgések hivatkozásai az érseki egyház teljes titulusára, az Istenszülőre és Szent Adalbertre azt jelzik,⁶² hogy a szepesi kanonokok nem saját rítusuk egyénített vonásainak megörökítésére használták a könyvet, hanem közvetítésével valóban a katedrális rubrikáját követték. A szöveg önmegjelölése tehát helyes: a *Rubrica Strigoniensis* mint liturgikus forrás esztergomi, és csak könyvtörténeti értelemben kötődik a Szepességhez.

A könyv műfaja: székesegyházi eredet és az alkalmazás

Egy szempontból mégis jogos megkülönböztetni a központi esztergomi forrásoktól. Ha a rubrikák az idézett lapszéli jegyzet kivételével nem is tudósítanak szepességi szokásokról, azokat nem a főszékesegyházi káptalan tagjai jegyezték le saját használatukra. A tárgyalt szöveg szerkezete, terjedelme, tartalmi és nyelvi állapota is egyértelművé teszi, hogy nem valamely katedrális példányról készült másolattal van dolgunk. A szerkezet szintjén nem mutatható ki benne filológiai

⁵⁹ DOBSZAY László, KOVÁCS Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae V/B. Esztergom/Strigonium (Sanctorale)*, Bp., 2006. A szepesi forrásokról: II. 42–43.

⁶⁰ DOBSZAY, KOVÁCS, *i. m.*, 45–59. A temporális itemek általában nem elég részletesek ahhoz, hogy ezek a különbségek megjelenhetnének bennük. Mégis a „szepesi” jelleg ellen szól, hogy a *RStr* tartalmazza a *Festina ne tardaveris* responzóriumot az adventi kántorbőjt vesperásaiban, és hogy a Szepességre jellemző *Regem venturum* helyett az esztergomi *Præstolantes* invitatóriumot írja elő advent utolsó hetére, amely a szepesi szerkönyvekből rendszerint hiányzik. A szanktorále legfőbb, Esztergométól elütő sajátossága a szepesi szerkönyvekben, hogy jóval több szentet ünnepelnek, sokszor saját officiummal. (Pl. Affra, Hedvig, Orsolya, Szervác, Zsigmond, Zsófia stb.) Az ilyen ünnepek közül egy sem szerepel a *RStr*-ben: az egyetlen liturgikus nap, amelynek nincs párhuzama az *OStr*-ben, Szent István király nyolcadnapja, ez azonban megvan az *OAgr*-ben és az *OTel*-ben is, így nem tekinthető szepesi jellemzőnek.

⁶¹ A szöveg 6-szor említ püspököt, 4-szer éneklőkanonokot. Az ordók között fennmaradtak olyanok, amelyek hiányoznak az *OStr*-ből, így a karácsonyi és a gyertyaszentelői rendtartás: ezek viszonylag pontos térviszonyokat követnek. A stációs templom titulusa 3-szor jelenik meg.

⁶² Figyelemreméltó az is, hogy a Szent Adalbertől szóló megemlékezés 11 alkalommal szerepel a *RStr*-ben a mindennapos szuffrágiumok leírásaiban — ezek egyébként szintén az esztergomiakkal azonosak.

alapréteg: egyetlen olyan vonása sincs, amely következetesen érvényesülne, és elképzelhetővé tenne egy mégoly kezdetleges és hevenyészett, de első megfogalmazást. A szöveg ugyanakkor egy kéztől származik, és egy gyűjteményes kódex elején szerepel, tehát fennmaradt alakjában egyetlen személy munkája, és a neki otthont adó kötetben sem betétszerűen, hanem előkelő helyen áll. Írásképe is —jóllehet nehezen olvasható— sokkal gondozottabb, mint a kéziratban később következő, valóban toldalékos részek számos darabjéé. Ugyanettől a kéztől származik még például a vizsgált részt követő *Tractatus de arte moriendi*, és néhány azt követő, tartalmi kapcsolatot szintén nem mutató írás. A különböző témájú, folyóírásukhoz képest gyakorlott szkriptorra valló művek valószínűvé teszik, hogy a *Rubrica Strigoniensis* leírója elhasznált, nehezen áttekinthető vagy talán kölcsönzött anyagokból készített tisztázatot az új kódex első szakaszában.

Nem liturgista, hanem másoló volt: ezt tanúsítják föltételezhető íráshibái is. Míg Dankó József méltatlanul lebecsülte az ismeretlen lejegyző nyelvi és tárgyi ismereteit, addig én kezdettől fogva föltételeztem, hogy egy, a használhatatlanságig romlott szövegre a XV. században és a Szepességben sem pazarolhattak időt, munkát, tintát és papírt.⁶³ Saját olvasatom mindenütt alátámasztotta ezt a hipotézist: az általam közölt szöveg —a rubrikás nyelvhasználat különösségeivel is számolva— nyelvileg schol, liturgikailag pedig csak helyenként értelmetlen. Ahol konjektúrára tettem javaslatot, ott a hiba mögött álló gondolkodás követhető. A leíró a liturgikus fogalmak ismeretében, a szertartások rendszeres végzőjeként és a középkori papi átlagtól elvárható közlatin birtokában veszi el a fonalat egyes nehezen átlátható itemekben: változata legalább a tagmondat szintjén mindig értelmes *lectio faciliior*, és csak a tágabb tartalmi környezetben semmitmondó, vagy még ritkábban hibás.⁶⁴

Félreolvasásai csak egy saját munkájához hasonlóan, vagy annál is inkább vázlatos forrásra vezethetők vissza: másképp nem lennének megmagyarázhatók azok a tévesztések, amelyeket a scriptor ártatlanságának vélelmében is kénytelen voltam azonosítani.⁶⁵ Van azonban objektív lehetőség is a szövegromlás mértékének megállapítására. A *Rubrica Strigoniensis*-ben nyilvánvaló idézet a két, processziós könyörgés, és ezek mellett szövegszerű párhuzamokat találtam az Esztergomi ordinárius néhány helyével, a korabeli kézirat és a későbbi

⁶³ DANKÓ, *Vetus hymnarium... i. m.* (43. jegyz.), 478. szerint a másoló „liturgicae linguae haud bene gnarus persæpe vocom invertit sensum, et in describendo peccavit”. A szöveg egyes részein valóban romlott, ami kétségtelenül bizonyítható a jobb szövegű *OStr*, *BStr* vagy Budapest: OSzK: Clmæ 408-párhuzamokkal és a hibás incipitekkel, de a szövegösszefüggés ismeretében mindenütt érthető vagy javítható.

⁶⁴ Mivel a *RStr* esetében fontosabbnak tartottam a hagyományozás természetének érzékelhetővé tételét, mint egyetlen, helyes változat rekonstrukcióját, a főszövegben mindenütt megtartottam az eredeti, akár súlyosan hibás olvasatot. A nyilvánvaló hibákat a jegyzetekben „Coni.”, a kevésbé nyilvánvalókat „Malim” jelöléssel helyesbítettem. A másoló botlásai ezek és a főszöveg összevetésével tanulmányozhatók.

⁶⁵ Viszonylag gyakoriak pl. egyes szövégek vagy rövidítések rossz föloldásai, amelyek textuális írású ős mellett elképzelhetetlenek lennének. Fölmerülhet viszont egy eredetileg jól olvasható, de hevenyészett módosításokkal teleírt eredeti lehetősége is: ezt támogatná, ha a hibák nagyobb hányada toldalékos szövegrészekben lenne kimutatható.

esztergomi breviáriumokban szokásos impozíciós rubrikával, sőt hamvazó-szerdánál egy ferences ordináriussal is.⁶⁶ A főszöveget ezeknél sem igazítottam a megtalált eredetihez, mert az adott részlet romlatlan alakjánál fontosabbnak tartottam, hogy a különböző forrásokból származó mondatok nem ugyanolyan mértékben torzultak, és így az átvétel és a hagyományozás különböző szintjeit képesek érzékelteni.⁶⁷

A jelenleg olvasható kéziratot valamely megegyező tartalmú előzmény lényegében pontos tisztázatának tartom. Leírója legfőljebb lapszéli jegyzeteket illeszthetett a főszövegbe, vagy a forrásában látott módosításokat érvényesíthette. Nem szerzője volt a könyvnek: neki tulajdonítom azokat az értelemzavaró hibákat, amelyek a liturgikus tartalom félreértéséből vagy követni nem tudásából fakadnak. Általában mégis értette a könyvet: esetleg erről tanúskodhatnak a megbízható központosítás és a rubrummal való kiemelések,⁶⁸ a biztosan tőle származó margináliák és mindenekelőtt —mert ezek nem származhatnak a mintapéldányból— saját szövegét érintő javításai.⁶⁹

Mintapéldánya egy szakértő liturgista jegyzetgyűjteménye lehetett, aki első kézből ismerte az esztergomi normakönyvet vagy -könyveket, többszöri közvetítéssel használt más forrásokat (így például a processzionális könyörgéseket vagy a ferences ordináriust közvetítő ismeretlen dokumentumot), és tekintettel volt a székesegyházinál szerényebb körülményekre is. A jegyzetgyűjtemény talán még őáltala bővült és módosult folyamatosan: már lezárása előtt ellátták a főtebb említett, kolofon előtti toldalékos részekkel, majd lezárása után, de még a föltételezett mintapéldányban kaptak helyet a kolofon utáni, kiegészítő itemek. A mintapéldány előéletével kapcsolatban fölösleges találgatásokba bocsátkoznunk: a hagyományozásban számos további áttétel képzelhető el, de ezekről egyelőre nincsen szövegszerű bizonyíték. Fontosabb ennél, hogy a könyvben világosan

⁶⁶ A processziós könyörgéseket ld. pl. a Budapest: OSzK: Clmæ 408. első, számozatlan oldalain. Az *OStr*-egyezések (ezek a legszámosabbak) vízkeresztig rendszeresek. Az impozíciós rubrika párhuzama: *BStr* f3^{r-v} = *PStr* 38–39. A ferences párhuzamhoz ld. DIJK DIJK, Stephen J. P. Van OFM: *Sources of the Modern Roman Liturgy. The Ordinals by Haymo Faversham and Related Documents (1243–1307)*, II, Leiden, E. J. Brill, 1963, 16–195; 206–301: 220: „Expleta benedictione, primo imponitur cinis sacerdoti celebraturo missam ab alio sacerdote, si adest, alioquin ipse genibus flexis coram altari sibi ipsi cineres imponit.” Szó szerint ugyanezt a rubrikát közli a Göttweig, Stiftsbibliothek: Cod. 107. R 79. pálos misszále (ld. *PStr* 108.). A *RStr* 20–21. (Cin/f4) szerint: „et interim imponuntur cineres, primo sacerdoti celebranti ab alio sacerdote, si adest; alioquando ipsi, genibus flexis. Si ipsi coram altari cineres imposuit ...” A ferences, a pálos és az esztergomi rubricisztika kapcsolata a helyből nyilvánvaló, jellege és mértéke megérdemelné a további kutatást.

⁶⁷ Lényegében pontosak az *OStr*-párhuzamok, tartalmilag sértetlen, de a szövegeken sokszor eltér az impozíciós rubrika, a könyörgések és a ferences átvétel viszont súlyosan hibásak.

⁶⁸ A 4-es számmal jelölt, központosítást és rubrikálást végző kéz vörös tintával dolgozott ugyan, de egyike lehet az 1. a–c jelű kezeknek. Ez ellen szólhat, hogy a kódex körbevágása sehol nem sérti meg a rubrummal írt megjegyzéseket.

⁶⁹ A főszövegben ilyenkor a javított alakot közöltem, az apparátusban „Orig. corr.” vagy „Orig. del.” rövidítésekkel jelöltem a módosítás tényét és tüntettem föl a javítatlan állapotot.

megkülönböztethető egy székesegyházi forrásra utaló, és egy, az alacsonyabb szintű alkalmazáshoz kapcsolódó réteg.

A székesegyházi körülményekre utaló mozzanatokat korábban már említettem. Minthogy a Szepesség az esztergomi egyházmegye része, a könyv többször említi a *chorus/consuetudo/modus Strigoniensis*-t,⁷⁰ és az adatok is egybevágznak az Esztergomról szólókkal, biztos, hogy a mondott rubrikák mintája és az előző alfejezetben elemzett Esztergomi ordináriuskönyv kéziratosszerű előzménye azonos közegből, és a kódex kora alapján nagyjából azonos időből származik. Kapcsolódásukra több szó szerint megegyező részlet szolgáltatott bizonyítékot. Ezek a *Rubrica Strigoniensis*-ben olvasható szövegpárhuzamok egyszersmind legjobb bizonyítékai az *Ordinarius Strigoniensis* kéziratosszerű előzményeiről mondottaknak: mivel kizárt, hogy egy székesegyház később nyomtatásban is többször megjelent ordináriusát másolják egy jegyzetszerű szepességi rubrikáskönyvből, igazoltnak tekinthető, hogy az Esztergomi ordináriuskönyv kéziratosszerű elődje már 1469 előtt legfőbb forrását adta az egyházmegye más templomaiban használt liturgikus szabályoknak.⁷¹ A szepesi kódex önmagában is tisztázta, és mint ilyen egy többé-kevésbé hosszú szövegtörténeti folyamat eredménye, az Esztergomi ordináriussal való egyezései pedig szinte romlatlan szövegűek: ezért az is valószínű, hogy a két szöveg hagyomány érintkezése valamikor korábban, de közvetítés nélkül történt.⁷²

Ennek alapján írtam néhány évvel ezelőtt, hogy a „Szepesi ordináriuskönyv” az Esztergomi ordinárius nyomtatott redakció előtti, csonkítatlan változatának kivonata.⁷³ A szöveg kritikai kiadásának előkészítése után azonban kissé árnyalnom kell ezt a megállapítást. Valóban a két rubrikáskönyv szoros kapcsolatára utal például a közös címadás. Az Esztergomi ordinárius címfelíratainak kifejezései között az *ordinarius* vagy *ordinarium* ebben a korban már általánosan elterjedt műfajmegjelölés, amely —különösen a címoldalon— akár a redaktortól vagy a nyomdásztól is származhat; a *consuetudo* magyarázó szerepet tölt be: nem tulajdonképpeni cím, mint a monasztikus szabályzatoknál, hanem épp a regionális elterjedtségű „rubrica” megjelölés körülírása (a hosszú, tartalomleíró címadás egyébként is szokásos mind ekkor, mind a koraujkorban). A kéziratosszerű kivonatban megmaradt „rubrica” szó tehát azonos a nagyobb méltóságú, és így hosszabb címmel fölvezetett nyomtatvány legeredetibb, a magyarországi rubricisztikára leginkább jellemző terminusával.

Ugyancsak a két könyv szoros kapcsolatát jelzi a szerkezet logikájának egyezése. A szentek ünnepeinek a temporále egyes részeit követő szakaszokban való összefoglalása annak következménye is lehetne, hogy a szerkesztő általános elveket

⁷⁰ A főcímen kívül *RS*tr 3. (*Adv/D3*), *RS*tr 4. (*de quattuor temporibus*), *RS*tr 13. (*de festis sanctorum*), *RS*tr 16. (*notatur de sanctis*), *RS*tr 19. (*Annunt.BMV*).

⁷¹ Emlékeztetnem kell itt arra, hogy a kinyomtatás előtti redakció időhatárait az 1478–1484-ig idézett naptári problémák jelölték, míg a *RS*tr biztosan korábbi 1469-nél.

⁷² Szakértőről árulkodik, hogy a kivonatoló már a könyv elején, az ádventi kántorböjttel kapcsolatban általánosít, amikor olyan szabályokat is közöl, amelyek csak a további három kántorböjttel valamelyikére alkalmazhatók (*RS*tr 4.). Ugyanezt jelzik a nem allegorizáló, de liturgiamaғыarázó jellegű szövegek (pl. *RS*tr 36., 48., 49.).

⁷³ FÖLDEVÁRY, *Ordináriuskönyvek... i. m.* (5. jegyz.), 412.

kíván rögzíteni az egyes napok szertartásrendje helyett, de a megnevezett ünnepek időről-időre jelzik, hogy inkább egy kevert beosztású mintapéldány hatásáról van szó.⁷⁴

A munkafolyamat első szakaszában mintha az összesített szerkönyvek, és így a teljes tételjegyzék birtokában kivonatolta volna az ismeretlen liturgista a központi forrást. Ádvent első vasárnapján és az azt követő héten még számos incipitet megad (egész Európában jellemző az egyszerűbb rubrikáskönyvekre, hogy kezdetben gondosabban és nagyobb részletességgel foglalkoznak az évvel, majd pedig mintha csak elunnák, egyre vázlatosabbá válnak),⁷⁵ de hamar fölhalgy ezzel, és csak egyes napok tételsorát adja meg. Az egyetlen szerkönyv, amelyre hivatkozik, a breviárium, így érthető, ha nem volt szüksége a mintapéldány megfelelő adataira: elég lehetett, ha saját, tízszer is említett breviáriumát —és a misszálét, amellyel kétségtelenül rendelkezett— egyeztette azzal, és szükség esetén javította vagy kiegészítette a tulajdonában lévő összesített szerkönyveket. Ahol később mégis megadja a tételsort, ott az általa használt, ma már aligha azonosítható könyvek anyaga tenné érthetővé eljárását. A könyv mai formájának második lapjától kezdve következetesen csak az adatokat írja le, amelyeknek információértéke van számára. Az itemek egyik része szó szerinti másolat a mintapéldányból, míg más itemek egy-egy nagyobb egység tartalmi kivonatát adják saját megfogalmazásban.

Az Esztergomi ordinárius szövegének kinyomtatás előtti csonkításáról, s közvetve annak bővebb, kéziratos előzményéről szintén a szepesi kézirat hoz közvetlen, szövegszerű bizonyítékot.⁷⁶ Az ádventi impozíciós rubrika teljes terjedelmében szerepel a kivonatolt változatban. A nyomtatott ordinárius ugyanezen a helyen jelzi, hogy kihagyja a rubrikát, mert az megtalálható a breviáriumban is.⁷⁷ A kéziratos breviáriumok nagyobb részéből hiányzik az említett rubrika, a redaktor tehát valószínűleg a nemrégén megjelent nyomtatott breviáriumra céloz, vagyis a kihagyás csak 1480, az első nyomtatott esztergomi breviárium kiadati éve óta történhetett. Így a breviáriuméval megegyező szövegű impozíciós rubrika jelenléte a *Rubrica Strigoniensis*-ben a leghosszabb egyenes

⁷⁴ Az *OStr* beosztásához képest a legfőbb különbség lenne, hogy 2 ádventi ünnep (Andr.ap. és Concept.BMV) a könyv végén, és nem annak elején szerepel. Ezt azonban viszonylagos jelentőségűvé teszi, hogy mindkét item az első toldalékcsoportban található, így az eredeti szerkezetben valójában Szent Adalbert ereklyeátvitelének ünnepe zárja az évet, és az ádventi szenteknek a könyv elejére kellett volna kerülniük, amint az Szent Tamás apostol ünnepével valóban történt. A *RStr* és az *OStr* szerkezeti rokonságát jelzi viszont, hogy Gyertyaszentelő ünnepe mindkettőben hetvenedvasárnap után következik: ez a temporálét és szanktorálét keverő könyvekre sem egységesen jellemző, így pl. a Graz, Universitätsbibliothek: No. 211. is Gyertyaszentelő után, folytatólagosan közli a böjtelő anyagát.

⁷⁵ Igen jellemző a kivonatos ordináriusok fokozatos elcsökevényesedésére SANTS GROS, *i. m.* (21. jegyz.), amelynek elején (192–194.) még liturgiamaғыarázó részek is bőven fordulnak elő, de amely nem sokkal később egyszerű incipitjegyzékké silányul.

⁷⁶ A szóhasználatból és a szertartások által föltételezett szolgálattevőkből nyilvánvaló, hogy a *RStr*-ben többletet jelentő karácsonyi és gyertyaszentelői részek a székesegyházi rétegből valók.

⁷⁷ *RStr* 4–5. (de impositione laudum), vö. *OStr* 8. (Adv/D3): „De impositione laudum vide rubricam in libro breviarii, quia hic postposui propter brevitatem.”

átvételnek számít az *Ordinarius Strigoniensis* hipotetikus, a nyomtatott redakció forrását adó kéziratnál korábbi elődjéből.

Hogy a kivonat töredékes jellege mellett is megőrizhetett valamit az Esztergomi ordinárius elveszett részleteiből, azt a következő tartalmi példa igazolja. A nyomtatott ordinárius nagypénteken így ír a kereszthódolat szertartásáról:

*Tunc duo procedentes, induti dalmaticis rubeis sollemnibus ad modum diei sancti Stephani protomartyris perverse, nudis pedibus canunt Agios, flexis genibus, versa facie ad crucifixum.*⁷⁸

A dalmatika „perverz” felöltéséről vagy a „perverz” éneklésről azonban hiába keresünk további részleteket Szent István vértanú ünnepén. A következő fejezetben bemutatandó Egri ordinárius ugyanezt a szót (*perverse*) használja december 26-a előestéjén, de a kritikai apparátusban „error?” jelzés kíséri a helyet, a fordító pedig jegyzetben közli, hogy nem tudta értelmezni a szót.⁷⁹ Ehhez képest a szepesi kivonatban —amelyből a nagypéntek leírása egyébként teljesen hiányzik⁸⁰— ezt találjuk Szent István vértanú megosztott első vesperásánál:

*Finita oratione Nativitatis Domini cum « Per eundem Dominum », et deinde dicitur « Amen », neque « Dominus vobiscum », neque Benedicamus Domino debet dici, sed statim post « Amen » per chorales, qui sunt non directo modo induti in dalmaticis, debet incipi responsorium, scilicet Lapides torrentes cum hymno, versiculo, collecta propria sancti Stephani protomartyris.*⁸¹

A *perverse* tehát *non directo modo*-t jelent, és a dalmatika felöltésének fordított módjára vonatkozik. Az ezzel kapcsolatos liturgikai megfigyelések számbavétele önálló tanulmányt érdemelne — a „Szepesi ordinárius” szövegtörténetével kapcsolatban viszont így, kifejtetlenül is fontos adalék. Ha az Esztergomi ordinárius nagypénteken hivatkozhatott az első vértanú ünnepén követett szokásra, akkor a megfelelő helyen föltehetőleg le is írta azt. A kevesebb ceremoniális részletet közlő karácsony utáni szakaszból a redaktor könnyen kiemelhette a csak szerpapokkal ellátott templomokban érvényesülő rubrikát, nagypénteken viszont a láthatóan

⁷⁸ *OStr* 53. (Qu/H6/f6).

⁷⁹ *OAgr* 32., 283. (Nat).

⁸⁰ Dankó ezt tényleges hiánynak fogta föl, és dőlt betűkkel megkülönböztette az *OAgr*-ból pótolta. Magam úgy vélem, hogy a nagypénteki ordó elhagyása a szerkesztői szándékkal egybevág: a hasonlóan kivonatos, ún. Lányi-kódex (Budapest: MTA KT: K 43., kiadása VOLF György, *A Lányi codex, = Nyelvemléktár*. VII, Bp., 1878, 317–387.) ordináriusában ugyanezt találjuk. A nagypénteki zsoltosma rendje teljes egészében a nagycsütörtökiének felel meg, a csonkamise szertartásait pedig egy társaskáptalani egyház igényeihez mérten elégségesen írják le a misekönyvek, amelyekben a nagypéntek szokásosan a legtöbb rubrikát tartja fenn.

⁸¹ *RStr* 8. (Nat).

érintetlenül hagyott ordóban mintegy otfelejtette az erre tett utalást, amelynek forrását a *Rubrica Strigoniensis* őrizte meg és teszi értelmezhetővé számunkra.⁸²

A második, bővítési szakasz már éppúgy kiindulhatott a jegyzetek használati közegének —akár a szepesi Szent Márton-prépostságnak— helyi gyakorlatából, mint további, az ordináriushoz nem kötődő esztergomi rubrikás forrásokból. Mivel azonban a könyv nyári-őszi szakasza sem mutat szepesi jellegzetességeket, és éppen az utolsó oldalak egyikén található a második, Gyümölcsoltó vagy Havas Boldogasszonyra rendelt processziós könyörgés, amely viszont —mint már jeleztem— közvetlenül az esztergomi székesegyházhoz kötődik, valószínűnek tartom az utóbbi lehetőséget. Az Esztergomi ordináriussal egyező szöveghelyek a könyv ádvent-karácsonyi szakaszában gyakoriak. Ezért, és a két, Szent Andrással, illetve kiskarácsonnyal kezdődő szanktorále-típus keveredése miatt úgy gondolom, hogy az *Ordinarius Strigoniensis* inkább a nyár eleji nagyünnepekig adhatott mintát a kivonatolónak: a nyári-őszi szentek ünnepeinél a nyomtatott ordinárius nyilván kevésbé módosult kéziratos elődeihez képest, mert az adott időszakot sem naptárszervezési problémák, sem szokatlan ceremoniális kérdések nem terhelik gyakran. A *Rubrica Strigoniensis* szerkesztője a mintapéldány második felében szinte kizárólag tételjegyzéket találhatott, ezt pedig addigi szokása szerint nem tartotta érdemesnek lemásolni, hiszen szerkönyvi referenciája egy bizonyára megbízható breviárium volt. Ennek alapján a szepesi rubrikák háttérben az Esztergomi ordináriuskönyv mellett legalább egy további, egyelőre ismeretlen, független szanktoralét használó esztergomi forrást tartok valószínűnek.⁸³

A szepesi kivonat ismert alakjához vezető harmadik munkafolyamat az esztergomi mintapéldányoktól független, fokozatos bővítés lehetett. Ennek során a szerkesztő és utódai olyan kiegészítésekkel látták el a szöveget, amilyenek a fennmaradt példány lapszélein és kolofonja után is olvashatók. Erre a bővítési szakaszra utalnak azok a megjegyzések, amelyek már egy, a székesegyházinál jóval fejletlenebb könyvkultúrához alkalmazzák az utasításokat.⁸⁴ A szöveg történetének ez a rétege szakad el először Esztergomtól, de csak annyiban, amennyiben a központi rítus helyi, de egyénítésre nem törekvő adaptációjáról ad hírt.⁸⁵ A toldalékolás a ránk maradt tisztázat megszületése után is folytatódott. Csak ekkor, tehát a könyv ismert változatának leírása és az első kéztől származó utólagos

⁸² Akad példa arra is, hogy a *RStr* hivatkozik egy olyan, mintapéldányában még valószínűleg olvasható részletre, amelyet ténylegesen már nem tartalmaz. Így pl. a *RStr* 30. (Pasc) hivatkozik a szentsír nagypénteki szertartására, holott a könyvből a teljes nagypénteki ordó hiányzik. Hasonló eset, amikor a *RStr* 38. (Hist.Reg.) egy olyan impozíciós táblázatra utal, amely nem szerepel a kódexben.

⁸³ Továbbra is bizonytalan viszont, hogy a Szent Adalbert ereklyeátvitele utáni rész mennyire szervesen illeszkedik a könyvbe.

⁸⁴ Pl. amikor megengedik, hogy az ádventi köznapok evangéliumi antifónáit —ezek csak a legvázlatosabb breviáriumokból hiányozhattak— a megelőző vasárnapról vegye a liturgus, ld. *RStr* 2. (Adv/H1/ff).

⁸⁵ A megváltozott téviszonyokra utal, amikor a nagycsütörtöki lábmosást követő *Tellus ac æthera* himnuszról a lábmosás helyétől a kórusig csak 2–3 strófát tart elékelhetőnek a *RStr* 29. (Qu/H6/f5).

kiegészítések után jegyezték be a 12. lap verzójának tetejére a Szent Márton-prépostság gyakorlatát jelző, első biztosan szepesi rubrikát.

A könyv nagy vonalakban helyreállított története alapján így adhatok választ a *Rubrica Strigoniensis* műfajmegjelölésével kapcsolatban fölvetett kérdésre. A Dankó József által ordináriusként kiadott forrás az önálló tipológiai tételként leírható, kivonatos ordináriusok közé tartozik. Kevés incipitet tartalmaz, az egyházi év jelentős szakaszait kihagyja, és nem mintát jelent saját rítusának, hanem gyakorlati vezérkönyvet alakít ki a rendelkezésére álló mintákból. A könyv bizonyos mértékig szepesi, és bizonyos mértékig ordinárius is: de előbbi tulajdonsága a liturgikus tartalomban nem, hanem csak másodlagos, alkalmazott és kivonatos jellegében ragadható meg, az utóbbi pedig csak annyiban igaz, amennyiben segítségével a forrását adó valóságos ordináriushoz jutunk közelebb.

Saját korábbi megállapításomat pedig a következőképpen kell helyesbítenem: a „Szepesi ordináriuskönyv” valóban kivonata az Esztergomi ordinárius egyik kéziratot előzményének, de nemcsak annak.⁸⁶ A legfőbb mintapéldány szintjén is érdemes megkülönböztetnünk a szó szerinti átvételeket a tartalmi összefoglalásoktól, és hátra van —bár a töredékes emléanyag miatt talán soha nem sikerülhet—, hogy azonosítsam a könyv második felének egyéb esztergomi rubrikás forrását vagy forrásait. Annyi mégis biztos, hogy a vizsgált kézirat ádvent-karácsonyi szakaszának azok az ordói, amelyek a nyomtatott Esztergomi ordináriusból kimaradtak, de székesegyházi körülményeket föltételeznek (például karácsony, Gyertyaszentelő), éppúgy a katedrális elveszett ordinárius-hagyományából származnak, mint a nyomtatott változat. A *Rubrica seu consuetudo almae ecclesiae Strigoniensis metropolitanae* és a *Rubrica Strigoniensis* ugyanannak az esztergomi rubrikás szöveghagyománynak két, különböző pontokon megrövidített, eltérő igényekhez igazított, de egymást kiegészíteni képes leágazása.

AZ EGRI ORDINÁRIUSKÖNYV

A forrás leírása

Önálló és a magyar egyházi életben régóta kiemelt helyzetű püspöki tartományból, de szintén az esztergomi érsekség területéről származik az a nyomtatott ordináriuskönyv, amely ceremoniális szempontból a legtöbbet mondja el a középkor utolsó évszázadainak magyarországi liturgiájáról.⁸⁷ Címoldala *ordinarius*-nak, a szöveget megkezdő felirat pedig *ordinarium*-nak mondja a könyvet, a kolofonban viszont

⁸⁶ Ha pedig Esztergomban —mint az előző alfejezetben idézett külföldi példák és a redaktor egyik megjegyzése sejtették— egyidejűleg több ordináriuskönyv is használatban volt, akkor elképzelhető, hogy a *RStr* elődjét összeállító szakértő több régi ordináriust is használt.

⁸⁷ A jegyzetekben *OAgr* rövidítéssel, a főszövegben az *Ordinarius Agriensis* vagy az „Egri ordinárius(könyv)” megjelöléssel hivatkozom rá. Két ismert középkori és modern kiadásairól ld. alább.

megjelenik a két, előzőleg tárgyalt szövegből ismert, jellegzetesnek ítélt címadás variánsa: a *rubricella*.

Az Egri ordináriuskönyv következetesen, de az Esztergominál kevésbé kifejtetten, a szerkönyvekre többen hivatkozva adja meg az egyes napok tételesorát. A műfajra jellemző módon kimerítően foglalkozik direktoriális kérdésekkel, de e tekintetben egyedi vonása, hogy rangjuk szerint osztályozza az ünnepeket, míg az esztergomi ordináriusokban az ünnephierarchiára utaló terminusok igen ritkák. Legfőbb érdekessége, hogy az esztergomi rubrikákban nem tapasztalt részletességgel tárgyalja a székesegyházi rítus drámai oldalát. Az általa megőrzött ceremoniális adatok két jellegzetes csoportba sorolhatók. Egyrészt közli a nagy, rendhagyó szertartásokkal kísért ünnepek hagyományos ordóit, amelyek között ott van néhány, a XVI. századra már a pontifikálékba vagy a rituálékba visszaszorult rítus, így a búzaszentelő vagy a vezeklők visszafogadása is.⁸⁸ E zsolozsmán és misén kívül eső mozzanatok azonban csak azért kaphatnak helyet a különben kötött szerkezetű forrásban, mert szigorúan illeszkednek az évkör egy-egy pontjához, sőt a zsolozsma és a mise által meghatározott napirendhez. Másrészt megfigyelhető, hogy az adott nap leírásának kezdetén az ordinárius szinte töretlen rendszerességgel kitér a liturgikus színre, valamint az istentisztelet vezetőinek méltóságára, számára és öltözetére. A liturgikus szereposztás kérdése végighúzódik a szövegen; jóllehet a székesegyházi konszuetudókkal való rokonsága ez utóbbiak jellegzetes szerkezeti elemeinek híján nem mutatható ki,⁸⁹ föltűnő beágyazottsága a káptalan és a székesegyházi iskola viszonyai közé. Kevésbé következetesen, de érvényre jut a szerkesztő liturgiamagyarázó érdeklődése is. Gyakran hivatkozik a *Rationale*-ra,⁹⁰ és egy-egy rubrika indoklásakor megesik, hogy az allegorézisből ismert analógiás gondolkodást követi.

Jellegzetes betoldás vagy függelék a könyvben az egész év verzikulusainak teljes szöveggel való közlése.⁹¹ A zsolozsmában szokásos párversek döntő többsége a zsoltárokból, és más része is közsímt szövegekből származik, ezért a szerkönyvek csak a legritkább esetben írják ki azokat in extenso. A verzikulusok két félversének metszete és terjedelme azonban ingadozhat,⁹² és egyébként is hasznos, ha legalább egy segédkönyvben rögzítve van ez az egyszerű, de nélkülözhetetlen tételtípus.

⁸⁸ Ordo in introductione pœnitentium: OAgr 54–56. (Qu/H6/f5), Ordo in consecratione segetum: OAgr 102. (Marc.ev.).

⁸⁹ Ilyenek lennének pl. a tartalomjegyzék és a szolgálattevők szerint elrendezett bevezető fejezetek.

⁹⁰ DAVRIL, Anselme, THIBODEAU, Timothy M, *Guillelmi Duranti Rationale divinorum officiorum*, I–III, Turnhout, 1995–2000. (Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis, 140 ?-A–B).

⁹¹ OAgr 85–87. (sequuntur versiculi).

⁹² Pl. a metszet térhet el a karácsonyi vigília verzikulusánál: *Tamquam sponsus Dominus / Procedens de thalamo suo* vagy *Tamquam sponsus Dominus procedens / De thalamo suo* (BStr ↔ OAgr). Példák a különböző terjedelemre a húsvét-köznapi vesperásból és a vértanúk zsolozsmájából: *Mane nobiscum Domine alleluia / Quoniam advesperascit (inclinata est iam dies) alleluia* (BStr ↔ OStr), ill. *Iustus ut palma florebit / Sicut cedrus Libani multiplicabitur (in domo Domini)* (BNStr ↔ OAgr).

Kevésbé szokatlan az ordináriusoktól a matutínumban a fölolvasókra adott áldásszövegek megadása, de különös, hogy ezek csak Mindenszentek ünnepén jelennek meg a könyvben.⁹³

Az Egri ordináriuskönyv átlagos terjedelmű, a benne rögzített liturgikus gyakorlat minden saját officiummal rendelkező napjáról ad rubrikákat. A jelesebb napok leírását a fönt említett részletekkel kezdi, majd azok minden óráját fölveszi, és ilyenkor többé-kevésbé teljes tételsort is ad. Az évet Szent András vigíliájával kezdi, a napot az első vecsernyétől a második kompletóriumig tekinti egységnek, a misét pedig többnyire a kishórák teljes sorozata után veszi föl. Mindebben az Esztergomi ordináriuskönyv szerkezetével egyezik, de annál jóval kevesebb toldalékos itemet jegyez be a órák lezárása után, és vele ellentétben elválasztja a temporálét a szanktorálétól. A verzikulusok jegyzéke a temporále után következik, a szanktorálét pedig a boldogságos Szűz Mária kis zsoltosmájának időszakos változatai zárják.

A katalógusok két kiadását tartják számon az ordináriusnak. Az első 1509-ben Krakkóban hagyta el a nyomdát Iohanes Haller költségén, a második 1514-ben készült Velencében Iacobus Schaller budai könyvkereskedő megrendelésére. Címfeliratuk és kolofonjuk egyebekben azonos. A szövegben keltezéssel említett legkorábbi káptalani döntés 1458-ból való.⁹⁴

Nem a krakkói kiadást, hanem annak egy másolatát vette alapul Kandra Kabos, amikor 1905-ben elsőként jelentette meg a szöveget újkori kiadásban.⁹⁵ A könyv 1514-es változatát nem ismerte, átírásában —a közvetítés ellenére is— betűhív alakot akart adni, az eredeti rubrikáit kurziválással érzékeltette. Bevezető tanulmányában több fontos helytörténeti adattal járult hozzá a szöveg jobb megértéséhez, és rendszerezve összegyűjtötte, majd értelmezte a könyv egyes adattípusait. Liturgikai megjegyzései viszont arról árulkodnak, hogy a középkori rubrikás és szerkönyvekben való járatlansága miatt nem volt számára világos, milyen alapon válogat a forrás az egyes adatok között, illetve mely adatai milyen összefüggésben érdemelnek figyelmet. Másfelől a mintegy 800–1500-ig tartó egész liturgiátörténeti korszakot érintő téves megállapításokkal kíséri az általa ismert ferences-kuriális —az újkorban „római”-nak fölfogott— gyakorlat és az egri, illetve általánosan a régi székesegyházi rítus eltéréseit.⁹⁶

Részben Kandra Kabos történeti jegyzeteinek hibái, de még inkább az Egri ordinárius számos tudományágra kiterjedő jelentősége készítették Dobszay Lászlót arra, hogy 2000-ben új átiratban és új szempontok figyelembevételével pótolja az

⁹³ OAgr 122. (O.Ss.) Ezzel szemben pl. FRÈRE, Walter Howard, *The Use of Sarum II. The Ordinal and Tonal*, Cambridge University Press, 1901, 6–7. közel 30 áldásszöveget közöl mindjárt ádvent első vasárnapjának matutínumában.

⁹⁴ OAgr 25. (Adv/H2/f2).

⁹⁵ KANDRA Kabos: *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinorum officiorum et horarum canonicarum. A krakkói unicum könyvpéldány után*, Eger, 1905. A ritka kiadást ismerteti és előszavát is közli az OAgr 16–17., ill. 401–416.

⁹⁶ Ennek kritikáját, ugyanakkor Kandra művének méltatását adja Dobszay László a fönt idézett előszó számmal jelölt jegyzeteiben.

addigra ritkasággá vlt kiadást.⁹⁷ A *Liber ordinarius Agriensis* (1509) címen megjelent munka a Musicalia Danubiana forráskiadvány-sorozat Subsidia kteteteinek első és mostanáig egyetlen darabjaként látott napvilágot, és mint ilyen nem tekinti céljának a közreadott anyag részletes elemzését.⁹⁸ Ugyanakkor az elmúlt évszázadokban megjelentetett rubrikáskönyvek közül kiemelkedik azzal, hogy vállalkozik a teljes szöveg lefordítására, és részletes jegyzetapparátussal értelmezi azt. Az Egri ordinárius ráadásul legfontosabb rubrikás forrását jelentette annak az összefoglalásnak, amelyet kiadója *Az esztergomi rítus* címen tett közzé a közelmúltban.⁹⁹ Mínthogy a vizsgált könyvnek csupán figyelmes olvasója voltam, st éppen az lett közvetlen ösztönzője és egyik legfőbb segítsége a rubricisztikával kapcsolatos tanulmányaimnak,¹⁰⁰ majd földolgozó munkámnak, nem szólhatok róla azzal a részletességgel, amellyel az előző két alfejezetben bemutatott ordinriusokat elemeztem. Inkább azt tekintem feladatomnak, hogy az ttr munka iránti tisztelet mellett is krvonalazzam a Dobszay László által megoldatlanul hagyott, és ezért a magyarországi-esztergomi rubricisztika további kutatásának, gy nekem is irányt mutató problémákat, és —az előzőleg kifejtettekl jóval felületesebb— benyomásaim alapján helyenként javaslatot tegyek fldolgozsukra. E problémák lényegüket tekintve visszavezethetők egy, a nemzetközi rubrikakutatsban is tapasztalható, módszertani ktossgre: mkzben a *Liber ordinarius Agriensis* s az *Esztergomi rítus* szinte tökéletesen földolgozza a liturgiátörténeti forrást, addig nem érdeklődik a filológiai értelemben vett forrás iránt.

Az Egri ordinárius filolgija: a továbbkutatás lehetséges jtjai

A rubrikáskönyvek leírásánál alkalmazott szempontok szerint először az Egri ordinárius cmadst kell megvizsgálnunk. A három nmegjells (címoldal, kezdősor, kolofon) sszevetse az esztergomi ordináriusok címadásával kt következtetéshez vezet. Egyrszt újabb rv amellet, hogy az „ordinarius”, illetve „ordinarium” szavakat, amelyeket a XV–XVI. század fordulóján a műfaj nemzetközileg legelterjedtebb megnevezésének ismerünk, honosnak és meggykeresedettnek tekintsk Magyarországon is, az Esztergomi ordinárius címsorában szereplő *consuetudo*-t viszont párhuzamok hiányában ne terminusnak, hanem körülírásának fogjuk fl. Kiderül belőlük az is, hogy a „rubrica” vagy „rubricella” szó a magyarországi normaszövegek jellegzetes, br ekkorra kissé háttérbe szorult címadása. Msrszt flkeltheti a figyelmet a címoldalon és a kolofonban is szereplő

⁹⁷ Munkájának fontos előzménye és talán egyik ihletője volt, hogy Mezey László a Graz, Universittsbibliothek: No. 211. facsimile kiadásához írott bevezetőjében az *OAgr* rubrikáit követve tekintette t a liturgikus vet és vele a kódex tartalmát (35–49.)

⁹⁸ A sorozatnak az egyes kötetek hátoldali belső borítóján olvasható önmeghatározása szerint.

⁹⁹ DOBSZAY László, *Az esztergomi rítus*, Bp., . N.

¹⁰⁰ Az *OAgr* latin szövegének gondozását és kritikai jegyzeteit témavezetőm, Dri Balsz végezte el, illetve készítette.  ajánlotta a modern kiadásban eddig meg nem jelent *OSr* trsnak lehetőségét és tágabb európai környezetének megismerését, gy ezek vezettek a már említett szvegiadsok elkészítéséhez, majd a jelen dolgozathoz.

„... secundum veram notulam sive rubricam”, illetve „... ad veram notulam” meghatározás. A „secundum” és az „ad” szócska egyaránt viszonyításra, a lejegyzett szokások mintájára utal. A „notula” terminussal még nem találkoztunk a fennmaradt hazai ordináriusok címadásában, de körülírásként is nyilvánvaló, hogy a „notare” szó származéka, tehát a „secundum/ad notulam” kifejezés lejegyzett, írott mintát sugall, szemben például a megszokottabb „secundum morem et consuetudinem” formulával és annak rokonaival.¹⁰¹ Az írott minta föltételezése más megvilágításba helyezi a „rubrica” és a „rubricella” szó viszonyát: az előbbi a minta, az utóbbi a minta alapján készült szöveg megjelölése, vagyis fölmerülhet, hogy az ismeretlen, teljesebb rubrica valamiféle átszerkesztés, kivonatolás nyomán alakult az előttünk álló, kicsinyítő képzős rubricellává.

Látszólag keveset tehet hozzá az Egri ordinárius különlegesen magas szintű tartalmi feldolgozottságához a filológiai szempont. Mindamellettt éppen a más kiadásokban tapasztaltat messze fölülmúló liturgikai szakértelem alapján lehetne még kezelhetőbbé és áttekinthetőbbé tenni a már első megszerkesztésekor sem folyamatos olvasásra szánt szöveget. Mind az eredetihez, mind Kandra Kabos kiadásához képest előrelépést jelent, hogy a 2000-es változat bekezdésekre töri, és tartalmi egységeként számozza a szöveget, hogy az incipiteket dőlt szedéssel, a többi idézetet pedig idézőjellel különbözteti meg, valamint hogy saját, a mai olvasónak otthonos központosítást vezet be. A könyv szerkezetét azonban átláthatóbbá tenné, ha az újkori kiadás komolyan venné középkori elődjének rubrikálását, illetve inkább annak logikáját. Az egyes félkövérrel kiemelt napokat követő bekezdések élén nem jelenik meg tisztán, hogy azok a nap egyes liturgikus alkalmi köré szerveződnek, holott az eredeti éppen az egyes órákat és a misét, azok után pedig a toldalékos itemeket különbözteti meg rubrummal a leggyakrabban. Mint az Esztergomi ordináriussal kapcsolatban kifejtettem, ezek a rubrumok egyben a szöveg szerkesztésének és történetének is kiváló jelölői.

Ezzel szemben nem érdemes a kelleténél komolyabban venni az eredeti szöveg helyesírását. A középkor végi liturgikus nyomtatványok ortográfiai jegyei néhány bekezdésben összefoglalhatók, nem a tényleges használó közeg, hanem a nyomda szokását követik, és még az írástörténet iránt érdeklődőnek is könnyen hozzáférhető a ma már mikrofilmen vagy akár digitális másolatban sokszorozható eredeti révén. A latin nyelvű források egyre kevesebb és nyelviileg egyre hiányosabb fölkészültségű olvasóját jobban segíti a normalizált írásmód, és különösen indokolt a szöveg számítógépes adatbázisként való használatakor.

A könyv keletkezésének hátterével is kapcsolatban van, de a szövegkiadást is érinti, hogy mit tudhatunk meg az ordináriusból a középkori Eger saját rítusáról. Az Egri ordinárius e hagyomány legkorábbi és egyben legrészletesebb tanúja:

¹⁰¹ DU CANGE, Charles Du Fresne Sieur: *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*, IV, Graz, 1954, 613–614. szerint „notula: charta, scriptum, commentariolus, perscriptio”. Így válik értelmezhetővé a *Missale ... episcopatus Zagrabienensis* címének „secundum ... rubricam” kitétele is. Még egyértelműbb, amikor az 1501-es *Obsequiale* kolofonja az *OSTr*-re hivatkozik: „secundum ordinarium ac rubricas almæ Strigoniensis ecclesiæ caractere meliori impressum”.

Dobszay László két későbbi kéziratot említ¹⁰² —mint személyes közléséből megtudtam, a Gyöngyöspatai és a Szántó-féle graduálét¹⁰³— e részahagyomány további forrásaként, de a *Régi Magyar Könyvtár* III. kötetének egyik adata értesít arról,¹⁰⁴ hogy 1845-ben még az 1515-ben kinyomtatott Egri breviáriumnak is létezett egy elől elrongyolt példánya a nagyenyedi református kollégium gyűjteményében, amely sajnos máig nem került elő. Egykori meglete azonban, és ugyanígy az ordinárius 1514-es újbóli kiadása jelzi, hogy a XV. század első felében a nagy példányszámban megjelenő esztergomi nyomtatványokkal párhuzamosan érdemes volt az önálló egri rítust rögzítő könyveket forgalmazni.

Fönnmaradt breviárium hiányában az ordinárius árulhatná el, hogy miben és milyen mértékig különbözött Eger szokása Esztergométól.¹⁰⁵ A két szanktorále összevetése során csak egyes kisebb szentek ünneplésében találtam eltérést, illetve néhány nagyobb ünnep rangsorolásában különbözött egymástól a két egyház,¹⁰⁶ míg a Magyarország központi rítusára jellemző kalendárium napjai hiánytalanul és azonos időben kaptak helyet mindkét ordináriusban.

Továbblépést az egri antifonále elérhető tételeinek rendezése jelentene. A külföldön újabban megjelent ordináriusokban szinte általános, hogy a kiadó betűrendes mutatóban foglalja össze a szövegben szereplő tételkezdeteket, ennek információértéke azonban csekély, hiszen a liturgikai érdeklődés számára nem az egyes incipitek oldalszáma és még csak nem is azok szertartási helye, hanem teljes sorozata képes jellemezni a rítust. Hasznos lenne tehát kiemelni az Egri ordináriuskönyvben jegyzett incipitek közül mindazokat, amelyek helyi sajátágnak bizonyulnak, és képet adhatnak az immár földolgozott esztergomi, pálos és szepesi zsolozsmák mellett Eger gyakorlatáról is. Eddigi, korántsem teljes megfigyeléseim

¹⁰² *OAgr* 14.

¹⁰³ Budapest: OSzK: Fol. lat. 3522., Budapest: Egyetemi Könyvtár: A 114.

¹⁰⁴ RMK III/205.: „Breviarium secundum chorom eccliae (sic) Agriensis ... impensis vero ... Schaller libr... Anno domini 1515. 8r.”

¹⁰⁵ A két idézett graduále nem székesegyházi könyv, és a mise tételválogatása egyébként is kevesebb lehetőséget ad a rítusváltozatok megjelenésére.

¹⁰⁶ Az *OStr* többletei: Sulpicius, Tiborc és Valerián, Gordianus és Epimachus, Nereus és Achilleus, Bonifác, Potenciána, Quiricus és Iulitta, Paulinus, Processus és Martinianus, Kilián és tsai, Pantaleon, Félix és tsai, Szixtus és tsai, Donát, Cyriacus és tsai, Tiborc vértanú, Gorgonius, Maurilius, Tekla, Leodegarius, Bacchus és tsai, Gereon, Kallixtus, Adalbert ereklyéátvitele, Kolumbán, Krizogon, Avianus. Esetleg az ünnep nagyobb méltóságát jelzi Sárlos Boldogasszony másodnapja, Mindenszentek harmadnapja. — Az *OAgr* többletei: Aranyszájú Szent János, Aldegundis, Perpétua és Felicitász, Péter vértanú, Flórián, Szent Mihály Arkangyal Megjelenése, Heléna, Antal hitvalló, Tízezer vértanú katona, Szent Benedek ereklyéátvitele, Hedvig, Alamizsnás Szent János. Esetleg az ünnep nagyobb méltóságát jelzi: Szent Tamás apostol böjtje, Keresztelő Szent János nyolcadnapja, Színeváltozás nyolcadnapja, Szent István király nyolcadnapja. Összegezve azt mondhatjuk, hogy az *OStr* többletei Adalbert ereklyéátvitele kivételével nem a helyi kultuszra jellemzők, hanem kisebb, választható —bár olykor ősi római— ünnepeket jelentenek, míg az *OAgr* többleteinek jelentős része a magyarországi források közt, különösen a Szepességben számos párhuzammal bír. Az esetlegességek mellett biztosan tudatos a Sárlos Boldogasszony böjtje és Keresztelő Szent János nyolcadnapja közt megnyilvánuló rangkülönbség, és Színeváltozás nyolcadának meglete, ill. hiánya.

arra mutatnak, hogy Eger előnyben részesítette a gazdagabb szöveg- és dallamválogatást, az alternatív lehetőségeket, és megőrzött néhány, Esztergomból addigra kiveszett archaizmust.¹⁰⁷

A ceremoniális és a direktoriális témákat —legalábbis a mai olvasó várható érdeklődésének szintjén— tiszteletreméltó gonddal és alaposággal rendszerezte és magyarázta meg a jegyzetanyag, majd pedig az említett monográfia.¹⁰⁸ Ugyanakkor ezekkel kapcsolatban is érdemes lenne elválasztani a csak Egerre jellemzőket a Magyarországon bevett adatoktól, sokszor éppen azért, hogy megalapozottabban következtethessünk egyes csak itt fennmaradt rubrikákból a kiterjedtebb úzusra. Csak így és a korabeli könyvkereskedelmi háttér ismeretében lehetne megállapítani, hogy az Egri ordinárius és breviárium kinyomtatása elsődlegesen gyakorlati igényeket elégített ki, vagy inkább az Egerhez tartozó nagyszámú klérus öntudata okozta, hogy a megrendelő keresletet remélhetett egy feltűnően sok székesegyházi, és így másutt nem vagy alig alkalmazható utasítást adó nyomtatványnak.¹⁰⁹

Végül a szerkezet és a szövegtörténetre vonatkozó belső adatok mérlegelése jelenthetné a filológiai elemzés utolsó fejezetét. Az Egri ordináriusnak az esztergomi rubricisztikával való szoros kapcsolatát jelzi —a később tárgyalandó nyelvi jegyek mellett¹¹⁰— a liturgikus alkalmak sorrendje, a nap kezdő- és végpontja, a mise helyzete a nóna után, a Szent András böjtjével induló szanktorále. Ugyanakkor a két esztergomi forráshoz képest eltérőnek bizonyul az osztott szerkezet: nemcsak a temporále és a szanktorále válik el benne egymástól, hanem a máriás kishórák is zárt egységet alkotnak,¹¹¹ holott a korábban bemutatott könyvekben az év egyes időszakaihoz kapcsolódik az akkorra rendelt officium parvum.

Van azonban néhány jel, amely másodlagosnak sejteti ezt a beosztást. Már maga a Szent Andrással kezdődő szanktorále is csak akkor értelmes, ha a kalendárium kezdőpontjának az ádvent elejéhez legközelebb eső ünnepet tekinti a szerkesztő. Éppen ezért a magyarországi zsolozsmás forrásokban gyakori jelenségről föltételezhető, hogy a kevert szerkezet utólagos szétválasztásából ered. E megállapítás mégsem visz közelebb az Egri ordinárius szöveghagyományához, mert az illető gyakorlat egész Európában megfigyelhető, és bár az első ezredforduló

¹⁰⁷ Jellemző pl. a XIII. századi esztergomi könyvekben még meglévő, de a XV. századiakból már hiányzó és a peremterületekre visszaszorult *O Nazarene* kezdetű nagyböjt-vasárnapi laudeshimnusz Egerben, vagy az *O Agr* 42. (LXX) hetvenedvasárnapi anyagának több különlegessége: a *Hymnum cantate* responzórium és Magnificat-antifóna, ill. a *Canemus cuncti* szekvencia a himnusz helyén (hatvanad- és ötvenedvasárnap a *Dies absoluti* Egerben végleg kiszorítja az egykor kizárólagos, és Esztergomban még ekkor is választható *Deus creator*-t).

¹⁰⁸ DOBSZAY, *Az esztergomi ritus... i. m.* (99. jegyz.), 32–59.

¹⁰⁹ Egyes itemekből mindenesetre arra lehet következtetni, hogy az *O Agr* utolsó redaktora ismerte az *OStr*-t, és helyenként arra reagálva rögzítette az Egerre jellemző, eltérő szokást.

¹¹⁰ Jóllehet az *O Agr* használ néhány sajátos, csak rá jellemző terminust (pl. *scholares*, *rector altaris*, *corpus ecclesiae*), egészében mégis az esztergomi rubrikás nyelvhasználat tanúja.

¹¹¹ *O Agr* 126–128.

előtti könyvkultúra egyes szokásaitól valóban eltér és a kevert szerkezet logikájához kötődik, ekkorra a mise- és zsolozsmáskönyvekben általánosnak számít.¹¹²

Előfordulnak viszont további kereszteződések is a két szakasz között. A szanktorále másutt temporáléhoz rendelt, megfelelő egységeit Egerben is általános rubrika vezeti be,¹¹³ a temporále pedig gyakran utal olyan, csak a második részben következő adatokra, amelyek logikusan szerepelhetnének az utalás közvetlen folytatásaként.¹¹⁴ A verzikusok leírása nyilvánvaló toldalék, amely viszont nem a teljes könyv, hanem annak első része után következik, miközben a szanktorálét nem követi hasonlóan szeretlen elem. A betoldás helye vagy úgy értelmezhető, hogy a kéziratos minta esetleges két kötete közül az elsőnek a végén maradtak fölhasználható oldalak, vagy a szöveghagyomány egyik szakaszában kell föltételeznünk egy kevert szerkezetű őst, amelynek valóban függeléke volt a verzikusok sorozata. Az egyik redakció azután átszerkesztette volna a fejezetbeosztást, és így illesztette volna a csak temporális vagy kommunis tételeket tartalmazó jegyzéket az első rész végére. A viszonylag kései, de az egész szerkezetet érintő átdolgozást teszi valószínűvé az is, hogy a Boldogságos Szűz időszakos órái a függelékben szerepelnek (ez csak a kései, főleg a nyomtatott szerkönyvekben szokásos), és hogy az Egre ordinárius jóval kevesebb toldalékos ítemet tartalmaz, mint esztergomi rokona.

Ezek alapján úgy gondolom, hogy az Egre ordinárius nem közvetlenül a nyomtatás előtt, hanem a káptalani döntések ideje szerint valamivel korábban nemcsak tisztázáson, hanem teljes átdolgozáson esett át. Az átdolgozás nem a nyomtatás előkészítését szolgálta: ezt jelzi, hogy maga a nyomtatvány gondatlanabb kiállítású és jóval több betűhibát tartalmaz, mint az Esztergomi

¹¹² A legkorábbi gregorián szerkönyvek (így pl. MOHLBERG, Kunibert, BAUMSTARK, Anton, *Die älteste erreichbare Gestalt des Liber sacramentorum anni circuli der römischen Kirche (Cod. Pad. D 47, fol. 11'–100')*, Münster Westfalen, 1927 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 11–12); LIETZMANN, Hans, *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Ur exemplar*, Münster Westfalen, 1921 (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 3); DESHUSSES, Jean, *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, I–III. Fribourg 1971–1982 (Spicilegium Friburgense, 16, 24, 28), PRG) mindnyájan kevert szerkezetűek és karácsony vigíliájával kezdődnek. A kevert szerkezet megtartása és az ádentnek a könyv elejére helyezése vezethetett a Szent András böjtjével kezdődő szerkezethez, de ez a középkori misekönyvek után a *Missale* ill. *Breviarium Romanum* első kiadásában és újkori utódaikban is megmaradt. A XIII–XV. századi két egységből álló ordináriuskönyvekben ez a szerkesztés szintén ismert, de a szerkönyvekhez képest jóval kevésbé általános.

¹¹³ OAgr 91–92: „Nota, de festivitatibus post octavas Epiphaniæ usque Omnis terra ... post Omnis terra usque festum Purificationis Mariæ”, OAgr 100: „Nota, de sanctis tempore paschali”, OAgr 104: „Nota, de sanctis post festum sanctæ Trinitatis”. Noha a húsvét időpontjának megfelelően változhat, hogy egyes szentek ünnepei a nagyböjt, a húsvéti vagy a Szentháromság utáni időbe esnek-e, mind az OAgr-ben, mind az OStr-ben (a csak az utóbbiban szereplő Tiborc és Valerián ünnepét nem tekintve) Adalbert nyitja a húsvéti idő, Orbán a Szentháromság utáni idő szentjeinek sorozatát.

¹¹⁴ Ti. a szentek ünneplésének módjára vonatkozó általános szabályokkal, amelyek a temporális időszakok határain olvashatók.

ordinárius kiadásai, a szöveg viszont korszerűbb szerkesztésű, tematikájában következetesebb, és jobban kötődik a katedrálishoz. Hipotézisem szerint a redakció célja egy reprezentatív székesegyházi normakönyv összeállítása volt, amelyet azután a következő években fölgülemlett, de nem jelentős mennyiségű kiegészítéssel, változatlan vagy kissé rövidített alakban bíztak a könyvkereskedő gondjaira. E kéziratos normakönyv lett volna a címadásokból kikövetkeztethető *Rubrica Agriensis* — hogy ezt a ránk maradt *Rubricella* csak méretében kicsinyítette, vagy egyes tartalmi elemeitől is megfosztotta, azt egyelőre, az erre utaló apró nyomok összegyűjtése előtt nem tudnám megmondani. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy a matutínium áldásai csak Mindenszentekkor szerepelnek, és arra is fölfigyelhetünk, hogy a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadása például föltételezi a régebbi magyarországi forrásokból is ismert hamvazószerdai kiűzetésüket, amelyről viszont nem szól az ordinárius nyomtatott változata.¹¹⁵

E fölvetések (még ha egy részük tévesnek is bizonyul majd), az európai rubrikás könyvkultúra egyre alaposabb ismeretével és a fennmaradt magyarországi források részletesen elemzett, jó minőségű kiadásával támogatva segíthetnek abban, hogy az Egri ordinárius helye pontosabban legyen meghatározható az esztergomi rubrikás hagyományban. Hevenyészettnek tűnő mondatai, olykor látszólag esetleges szóhasználat is tisztázást nyerhetnek a vele egy nyelvet beszélő szövegelemek földolgozása által:¹¹⁶ így válhat ez a könyv az esztergomi rítus legbeszédesebb, de elszigetelt tanújaként egyszersmind élő, kapcsolatban és mozgásban lévő szövegek egyikévé.

TELEGDI MIKLÓS PÉCSI PÜSPÖK 1580-AS *ORDINARIUM*-A

A liturgiátörténeti háttér

Az esztergomi székesegyház pusztulása után, de még az esztergomi rítus pusztulása előtt készült el az utolsó fennmaradt magyarországi rubrikáskönyv,¹¹⁷ amely címét, tartalmát és szerkezetét tekintve is folytonosságot mutat középkori elődeivel.¹¹⁸ Átmeneti korban született, és mind liturgia-, mind könyvtörténeti értelemben átmene-

¹¹⁵ A nagycsütörtöki szertartás a római rítus legkorábbi forrásaiban is előbb jelenik meg, mint a hamvazószerdai, de ez aligha befolyásolta az *O Agr*-t. A vezeklők kiűzése a XIII. század végi, Durantus-féle PR óta általános a püspöki szerkönyvekben, Magyarországon pedig már a XI. század végi *Hartvik-agenda* (Zagreb: Metropolitanska Knjižnica / Univerzitna Knjižnica: MR 165.) tartalmazza.

¹¹⁶ Az *O Agr* 14. (Bevezetés) szerint „a kiadás alapjául szolgáló feljegyzések alkalmi jellegét ... a könyv hevenyészett stílusa is igazolja”. Mivel az *O Agr* nyelvezetének vonásai európai szinten jellemzők, egy további tanulmányomban megkísérlem föltárni azokat a tényezőket, amelyeknek fényében az ordináriusok nyelve átgondolt és jellegzetes, bár a köznyelvi elemektől valóban nem mentes képződménynek mutatkozik.

¹¹⁷ Az előbbi 1543-ban, az utóbbi 1630-ban következett be.

¹¹⁸ A jegyzetekben *OTel* rövidítéssel, a főszövegben „Telegdi (Miklós)-féle *Ordinarium*”-ként vagy saját címével hivatkozom rá.

ti forrásnak számít. Mindaddig kevesen érdeklődtek iránta — sem kiadása, sem ismertetése nem jelent meg, mindössze Dankó József szánt rá néhány mondatot már említett tanulmányában,¹¹⁹ és használt belőle egy-egy idézetet a „Szepesi ordináriuskönyv”-höz írt végjegyzetekben. Az írott emlékekben különlegesen szegény magyarországi rubricisztikának mégis megbecsült forrása lehet.

A római rítus egységesítésének gondolata ugyan már a XV. században fölmerült,¹²⁰ a Tridenti Zsinat pedig kétségtelenül szorgalmazta a liturgikus könyvek gondos kijavítását és tartalmuk — egykorú fogalmak szerinti — megtisztítását,¹²¹ de még a katolikus restauráció legharcosabb képviselőitől is távol állt, hogy törvénytelennek tekintsék a nagy múlttal rendelkező helyi hagyományokat. A központosítás közvetlen eszközei, az V. Piusz pápa által jóváhagyott és a XX. század elejéig lényegében változatlan *Breviarium* és *Missale Romanum* bevezetői is megerősítik régi jogukban a kétszáz évesnél idősebb regionális szokásokat, és csak a fiatalabbakat kötelezik az újonnan kibocsátott szerkönyvek használatára.¹²² Így az ekkorra már közel félezer éves saját hagyománnyal rendelkező Esztergom is megőrizhette könyveit és szokásait, és csak a következő évszázadban mondott le azokról önkéntesen a kálvinistából katolikussá lett Pázmány Péter ösztönzésére, hogy a kúria rítusának átvételével is nyomatékossítsa hűségét Rómához és a pápához.¹²³

¹¹⁹ DANKÓ, *Magyar egyházi bibliográfiai érdekességek... i. m.* (3. jegyz.), 136–137., adatait fölhasználta FÖLDVÁRY, *Ordináriuskönyvek... i. m.* (5. jegyz.), 415.

¹²⁰ FÖLDVÁRY, *Ordináriuskönyvek... i. m.* (5. jegyz.), 405.

¹²¹ A liturgikus könyvek tridenti szellemű megújításának három meghatározó szempontja volt: 1) a visszaélések és a jóvá nem hagyott szövegek kiküszöbölése, 2) a római rítus egységesítése, 3) a régi források használatára épülő filológiai igényesség. A jóvá nem hagyott szövegek kiküszöbölése kevés ellenállásba ütközött, jöllehet ez kiterjedt a középkor során fölhalmozódott, jelentős irodalmi értékkel bíró tételekre is, és a filológiai igényesség is megvalósult a korabeli liturgikus könyvkiadásban és előkészítésében. A teljes egységesítést mindenekelőtt az akadályozta meg, hogy a kuriálistól különböző rítust használó dominikánusok nagy számban képviseltették magukat az illetékes zsinati bizottságban, és közéjük tartozott a „tridenti” mintakönyveket először kibocsátó V. Szent Piusz pápa is. Vö. JUNGSMANN, Josef Andreas, *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, I, Freiburg, 1962, 176–180.

¹²² Az 1568-as *Breviarium Romanum* „Quod a nobis” kezdetű bullája szerint (4.): „abolemus quaecumque alia brevitaria ... illis tamen exceptis, quæ ab ipsa prima institutione a Sede Apostolica approbata, vel consuetudine, quæ, vel ipsa institutio ducentos annos antecedit, usa fuisse constiterit, quibus ut inveteratum illud ius dicendi et psallendi non adimimus.” Az 1570-es *Missale Romanum* „Quo primum tempore” kezdetű bullája szerint (3): „Ut autem a sacrosancta Romana ecclesia, ceterarum ecclesiarum matre et magistra tradita ubique amplectantur omnes, et observent, ne in posterum perpetuis futuris temporibus ... missa ... alias, quam iuxta missalis a nobis editi formulam decantetur aut recitetur ... nisi ab ipsa prima institutione a Sede Apostolica approbata, vel consuetudine, quæ, vel ipsa institutio super ducentos annos missarum celebrandarum in iisdem ecclesiis assidue observata sit, a quibus ... præfatam celebrandi constitutionem vel consuetudinem nequaquam auferimus.”

¹²³ KNAUZ Nándor, *A magyar egyház régi szokásai I. A római rítus behozatala*, Magyar Sion, 3(1865), 401–413.

A liturgikus könyvek használata, jellege és tartalma mégsem maradt változatlan. A XVI. század második felétől kezdve az egyre elérhetőbb és olcsóbb technika és a vallási irodalmat kísérő megnövekedett szigor miatt az egyházi könyvek kinyomtatásáról maga a klérus gondoskodik: a megrendelők többé nem könyvkereskedők, hanem főpapok, és többnyire a nyomda is egyházi ellenőrzés alatt áll.¹²⁴ A könyvek szerkezete és kivitele is egyre inkább elszakad a kódexektől. Az első újkori típusú esztergomi szerkönyv, Oláh Miklós érsek 1560-as *Ordo et ritus-a* (belső, hagyományosabb címe szerint *Obsequiale seu baptismale*-ja)¹²⁵ még a régebbi liturgikus nyomtatványoktól megszokott fraktúrral fölíratozza fejezeteit, és azok első rubrikáját is —amely szövegében megegyezik a korábbi esztergomi könyvekkel— gót betűkkel szedi.¹²⁶ A törzsszöveg viszont antikvával van írva, humanista helyesírás szerint, és keveset rövidít. Az oldalkép is szellősebb, egykolumnás, gyakran használ középre rendezett címeket.

Utódai elhagyják a fraktúrt is, és vele együtt a régi megfogalmazások utolsó nyomait, ám a liturgikus tartalom szintjén jól azonosíthatók a rítusmeghatározó szövegelemek, az esztergomi eredet megbízható jelölői.¹²⁷ Az alapvetően középkori regionális anyagot közlő, de teljesen újkori kivitelű nyomtatványok köztes helyzete arra kell, hogy készítse a középkori érdeklődésű olvasót, hogy fenntartással, de reménykedve forduljon ezekhez a könyvekhez. A nyomdai kivitel és a szöveggondozás módja jelzi, hogy a XVI. század második felének magyarországi liturgikus könyvei nem voltak érintetlenek a korszellemtől, pontosabban fogalmazva azt, hogy szerzőik (itt már nyugodtabban írhatjuk le ezt a szót) bizonyosan ismerték a Rómában az idő tájt bevezetett szerkesztői újításokat. Ezek az újítások a liturgia és az ahhoz tartozó könyvhasználat új korszakával jártak

¹²⁴ Az *Ordo et ritus*-t szintén a jezsuita Collegium Cæsareum bécsi nyomdájában nyomtatták. Az utolsó magánkiadású esztergomi szerkönyvek az 1520-as években jelentek meg, majd ezeket követte az 1537-es pálos misszálé, ill. az 1540-es pálos breviárium (az előbbi már rendtag költségén nyomták), vö. RMK III/258–259., 263–265. tétel, ill. 321., 329.

¹²⁵ *Ordo et ritus*. Főszövegének fraktúrral szedett kezdete (1^r): „Incipit Obsequiale seu Baptismale secundum chorum almæ ecclesiæ Strigoniensis. Initium sancti Evangelii secundum Ioannem.”

¹²⁶ Pl. az egyházi év ismert ordóit, ld. *Ordo et ritus* 54^v: „Ordo in Purificatione sanctæ Mariæ. Sacerdos indutus vestibus sollemnibus, cum thuribulis et crucibus exiens de sacrario, venit ante altare, et dicat”. *Ordo et ritus* 60^r: „Ordo in die Ramispalmarum. Hora tertia convenient omnes clerici, induti sollemnibus vestibus sacris. Et sacerdos aspergat aquam benedictam, incipiendo antiphonam”. *Ordo et ritus* 66^r: „In Cena Domini procedat episcopus cum presbyteris et clero in ecclesiam circa horam vesperam, et eat ad locum, ubi mandatum perficere voluerit. Et cum illuc pervenerit, incipiat subdiaconus epistolam Pauli sine titulo in modum lectionis”. A részletek mindegyike megegyezik a *MStr* párhuzamos helyének szövegezésével, vö. *PStr* 50., 46–47. — Hasonló kettősség figyelhető meg a *Missale Romanum*-ban, amelyben a „Rubricæ generales Missalis” (5–8.) és a „De defectibus missæ” (23–26.) fejezetet antikvával, míg a többi bevezető fejezetet és a törzsszöveget fraktúrral szedték. A többi „tridenti” mintakönyv teljesen elhagyta a fraktúrt, beleértve a két évvel korábban megjelent *Breviarium Romanum*-ot is.

¹²⁷ Jóllehet ebből a korból esztergomi breviáriumot vagy misszálét nem ismerünk, a rituále rítusmeghatározó jegyeit pedig még nem sikerült föltárni, a gyertyaszentelői processzió és a nagyhét leírása a megszokott esztergomi rendet és tételsort követi, vö. *Ordo et ritus* 54^v–75^v.

együtt, így biztosnak tekinthető, hogy azok, akik elfogadták őket, a bennük megjelenő liturgikus irányzattól sem idegenkedtek.¹²⁸

A Telegdi Miklós-féle ordinárius elemzésekor ezért szükséges elválasztani a középkorból öröklött elemeket a XVI. századi fejleményektől úgy a rítus, mint a filológia kérdéseiben. Az így nyert adatok kétféleképpen is hasznosíthatók: a középkori forrásokkal rokon vonások egyes esetekben megerősíthetik, tisztázhatják vagy kiegészíthetik a korábbi szövegek adatait, az azoktól elütő, újkori jellegzetességek és azok párhuzamai pedig egyértelművé tehetik, hogy a XV–XVI. század fordulóján megjelent, de összetett szövegtörténeti háttérből származó ordináriuskönyveknek mely rendelkezései vagy milyen tulajdonságai köthetők hagyományozásuk kései szakaszához.

A forrás leírása

A könyv teljes címe:¹²⁹ *Ordinarium officii divini secundum consuetudinem metropolitanae ecclesiae Strigoniensis, a mendis purgatum et editum, opera et expensis reverendissimi domini Nicolai Telegdini episcopi Quinqueecclesiensis, et in spiritualibus administratoris archiepiscopatus Strigoniensis.* Az újkori jellegű, részletes és minden könyvészeti adatot felsoroló címadás után szövegbe illesztett önmegjelölés és kolofon nem található. A régebbi szokással szemben, de a máig élő kiadói gyakorlatnak megfelelően ugyancsak az első oldalon értesül az olvasó arról, hogy a nyomtatvány 1580-ban, Nagyszombatban készült a fönt nevezett főtisztelendő úr fennhatósága alatt álló műhelyben.¹³⁰

A szöveg tartalmi jellegzetességei szoros kapcsolatban vannak szerkezeti vonásaival. Az Egri ordináriusnál is kevesebb incipitet tartalmaz, de láthatóan feladatának tekinti, hogy legalább a szerkönyvekre való utalás szintjén tájékoztasson az egyes napok tételanyagáról. A direktoriális kérdések közül az ordinárius saját szövege csak kivételképpen foglalkozik naptárszervezéssel (ütközések, egybeesések, ünneprangsor), de gondja van a votív elemek (kishórák és szuffrágiumok) rendszeres megadására. Az egyházi év rendhagyó napjainak ordóját

¹²⁸ A Tridenti Zsinat által szorgalmazott római szerkönyvek kibocsátása a következő ütemben történt: *Breviarium Romanum* (1568), *Missale Romanum* (1570), *Martyrologium Romanum* (1584), *Pontificale Romanum* (1595–1596), *Ceremoniale episcoporum* (1600), *Rituale Romanum* (1614). A 6 nyomtatvány igényes, bevezetővel és mutatókkal ellátott facsimile kiadása jelent meg 1997 és 2005 között a Monumenta Liturgica Concilii Tridentini sorozat keretei között. Az *Ordo et ritus* korábbi, az *OTel* alig későbbi az első editio princeps-eknél, amelyek közül a *Missale Romanum* még a XV. századi nyomtatványok külalakját idézi. Eszerint a nagyszombati liturgikus könyvek nemcsak követték a római mintákat, hanem azokkal párhuzamos fejleményként értékelhetők.

¹²⁹ Talán nem érdektelen itt megjegyezni, hogy az OSzK általam is használt példányának kötése egy vsz. XV. századi, magyar eredetű, szép kiállítású, hangjelzett pszaltérium-töredék. Tartalmazza a csütörtök-köznapi vesperáshimnusz 2–3. strófáját kikottázva, majd a pénteki *Confitebor*-zsolttár néhány versét. Piros és kék kezdőbetűket használ, notációja metzsgót, kottavonalai pirosak, írása enyhén jobbra dőlő, keskeny, de vastag gótikus textuális.

¹³⁰ „Tirnavia in ædibus eiusdem reverendissimi do. e. qq. 1580.”

minden szokásos alkalommal közli, de ordóinak terjedelme kisebb, mint a két korábbi nyomtatott ordináriusban fennmaradt rendtartásoké. Kötődése a székesegyházi környezethez erősebb, mint az *Ordinarius Strigoniensis*-é, így a ceremóniális szempontot következetesebben viszi végig a szövegben. Ennek köszönhetően több, de rövidebb ordót közöl, mint közvetlen elődje, ám a ceremóniális rendelkezések ezekre az ordókra korlátozódnak: a sajátos szertartásokkal nem rendelkező napok leírásában egyetlen ilyen rubrika sem olvasható. Szerkönyvi szövegeket alig, liturgiamaғыarázó részeket egyáltalán nem tartalmaz, a káptalan életével kapcsolatban pedig csak azt tünteti föl függelékesen, hogy mely napokon melyik méltóság szolgál főcelebránsként.¹³¹

A törzsszövegben elmaradt tartalmi csoportok hiánya szinte mindig a könyv elején és végén található, azokat részben helyettesítő, függelékes fejezetekkel függ össze. Az ordináriust kalendárium vezeti be, amelynek tartalma majdnem tökéletesen fedi a törzsszövegbe fölvelt napok sorozatát. Ezt követi néhány további direktoriális táblázat: „Tabula litterarum dominicalium — Aureus numerus — Sequitur tabula perpetua ad inveniendum festa mobilia”, amelyek után a „Rubricæ generales” misére és zsolozsmára is vonatkozó, objektív ünneprangsort adó fejezete rendezi el a fölmerülhető ütközéseket és egybeeséseket, illetve foglalja össze az egyes ríteltípusok kezelésére vonatkozó direktoriális tudnivalókat. Maga a törzsszöveg az „Ordinarium officii divini de tempore” fölirattal kezdődik, amelynek elején, ádvént első vasárnapján a mise és a zsolozsma vasár- és hétköznapi szövegeinek általános rendjét olvashatjuk, majd kezdetét veszi az ordináriusokból ismert, szűkebb értelemben vett temporális rész. A szanktorále önálló egységet alkot, és —bár a könyv elején lévő kalendárium januárral indult— Szent András böjtjével kezdődik. Eddig nem tapasztalt szerkezeti megoldás a magyarországi rubrikás irodalomban, hogy a szanktorálét kommúne követi, és csak ezután zárják a törzsszöveget a kishórák időszakos rendjét közlő bekezdések, amelyek kiegészülnek az Esztergomban a nyári időszak szabad csütörtökjein Szent Adalbert tiszteletére végzett votív szertartások anyagával. A könyvet a liturgikus színek használatát („De diversitate colorum”) és a nagyobb ünnepek officiánsát megadó („Festa, in quibus summa missa a reverendissimo domino archiepiscopo celebratur”, stb.) tábla zárja. Ez utóbbi egy „Notandum” kezdetű, további szereposztásokat közlő oldallal fejeződik be.

A nyomtatvány kisebb alakú, mint a korábbi ordináriusok, antikvával készült, helyesírása humanista, bár —valószínűleg öntudatlanul— még gyakran őriz meg egyes jellegzetes írásmódokat a középkori liturgikus könyvekből.¹³² Kevesebbet rövidít, jóval gyakrabban alkalmaz sortörést, és a órák vagy a jellemző kisebb tartalmi egységek rubrummal való kiemelése mellett szintén rubrikált, de nagybetűs,

¹³¹ OTel V7^v–X4^r.

¹³² Következésképpen, sőt abundánsan használja pl. az „æ”, „œ” betűkapcsolatokat (pl. „cum cæteris”, „pœnitentia”, a „-tio, -tia” végződéseknél nem használ „c” betűt, az összetételekben etimologizál (pl. „proiiciens”, sőt akár „substilibus”), de nagybetűhasználatát következetlen és olykor figyelmen kívül hagyja a másutt érvényesített helyesírást, pl. „exultabunt, himni”.

középre rendezett címekkel különbözteti meg a nagyobb tartalmi egységeket és az egyes liturgikus napokat, alkalmakat is. A liturgikus idézeteket és incipiteket nem emeli ki megkülönböztetett szedéssel, pusztán központoszással választja el őket a szöveg többi részétől.¹³³

A könyv műfajtörténeti helye és forrásértéke

A Telegdi-féle *Ordinarium* tipológiai értelemben ugyan ordináriuskönyv, de liturgia- és könyvtörténeti környezetének ismeretében könnyen azonosíthatók azok a tulajdonságai, amelyek a korai direktóriumok, illetve a ceremoniálék felé mutatnak, és az azokat életre hívó gyakorlati és szemléleti változásokból fakadnak. Az alábbiakban —éppúgy, mint az előző alfejezetben— a leírás eddigi szempontjait követve próbálom meg értelmezni azokat a jelenségeket, amelyek filológiai újításnak mutatkoznak az 1580-as forrásban. Nem tartozik e munka tárgyához, de előre kell bocsátanom, hogy a szöveg stílusa és szókészlete átmenetet jelent a középkori esztergomi rubrikás emlékek nyelvezete és a római kiadványok által terjesztett, később általános fogalmazásmód, terminológia között.¹³⁴

A könyv címadása igen közel áll az 1520-as *Ordinarium Strigoniense* fölíratához. Megerősíti, hogy az innen, valamint az Egri ordinárius belső címéből ismert, semlegesnemű „ordinarium” szó ekkoriban az „ordinarius” korszerűbb, pontosabb változatának minősült. Az Esztergomi ordinárius címeit folytató „ordo divinus secundum ritum et consuetudinem”, vagy az ugyanott szereplő „consuetudo almæ ecclesiæ Strigoniensis metropolitane” szavak¹³⁵ nyilván nem véletlenül köszönnek vissza az „Ordinarium officii divini secundum consuetudinem metropolitane ecclesiæ Strigoniensis” címadásban. A Telegdi Miklós munkájával kijavított és költségén kiadott szöveg szellemi előzménye az utoljára hatvan évvel azelőtt kinyomtatott ordinárius, de az újabb változat nem átdolgozás, hanem megfogalmazásában és szerkezetét tekintve is új munka. Összeállítása már nem abban az értelemben föltételez kéziratossá előzményeket, mint a régebbi, kódexalkatú ordináriusé. A pécsi püspök (vagy a keze alá dolgozó, névtelen liturgista) már egy kortárs nyomtatott könyvekkel bőven ellátott, hangsúlyozottan nemzetközivé váló egyházi környezetben vetette papírra rubrikáit. Talán a még élő esztergomi rítus hagyománya iránti tiszteletből választott hasonló címet, mint elődje, de könyvének kivitele, szerkezete, nyelve és tartalma már az újkori rubricisztikát előlegezi meg. Ennek lehet következménye, hogy a „Szepesi ordinárius”-ban még főcímként

¹³³ Ez a rubrumot is használó korabeli nyomtatványokban középkori örökségnek tekinthető: a 12 évvel korábbi *Breviarium Romanum* rubrikái pl. már feketével emelik ki a szerkönyvi szövegeket. A *Ceremoniale Episcoporum* a szerkönyvi szövegeket ugyan feketével szedi, de piros, szögletes zárójellel emeli ki őket.

¹³⁴ Így pl. kuriális terminológia mutatkozik meg a „semiduplex, monstrancia, officians, introitus, pluviale”, esztergomi terminológia a „prosa, suffragium, chorator, sacrarium” szavakban.

¹³⁵ A „consuetudo” szó az 1505-ös, velencei kiadásban jelenik meg először, az *OSTr* két XV. századi kiadásának címsora még nem tartalmazza.

szereplő, majd fokozatosan visszahúzódó „rubrica” szó itt már származékaiban vagy járulékosan sem található meg.

A tartalmi elemek megítélésakor körültekintően kell eljárunk. A könyvben megmutatkozó jelenségek nem egyetlen okra vezethetők vissza: kétségtelenül számolnunk kell a Tridenti Zsinatot követő liturgikus átalakulás purista szellemének hatásaival, de a korábbi esztergomi hagyományoktól való eltávolodás abból is származhat, hogy Telegdi Miklós csak helyettes adminisztrátora,¹³⁶ és nem érseke volt a főegyházmegyének, a káptalan pedig gyakori önmeghatározása szerint számkivetve volt Nagyszombatba.¹³⁷ Az ordinárius például említi ugyan, hogy az elpusztult katedrális a Szent Márton napját követő vasárnapon ünnepli fölszentelését, de azt is közli, hogy a nagyszombati főtemplom dedikációs évfordulója ettől különbözik.¹³⁸ Az esztergomival intézményesen folytonos nagyszombati egyház szokása tehát középkori-regionális értelemben éppúgy átszínezhette a korabeli gyakorlatot, mint ahogyan hathattak rá az Európában akkor rohamosan terjedő liturgikus tendenciák.

Mindenesetre az 1580-ban közölt kalendárium és szanktorále számos ponton eltért a korábbi esztergomi gyakorlattól. Föltűnő például, hogy míg Eger és Esztergom liturgikus tiszteletben részesített szentjeinek sorozata közt csak árnyalatnyi a különbség, addig az *Ordinarium* néhány Esztergomra jellemző szentet és időpontot elhagy, és számos további, főként római vagy Magyarországtól nyugatra ünnepelt szentet vesz föl naptárába. A magyar szentek és a magyarországi szanktorále leglényegesebb pontjai mindamellet megőrződnek: Telegdi Miklós kalendáriuma nemcsak a régebb ordináriusokétól tér el, hanem még inkább az 1674-es, már valóban romanizált *Directorium*-étől is.¹³⁹ Érdekes, és valamelyest a nagyszombati száműzetés regionális hatását föltételezi, hogy a vizsgált beosztás különbözik Oláh Miklós húsz évvel azelőtti, hasonló szerkesztésű, de Bécsben nyomtatott *Ordo et ritus*-ának naptárától is.¹⁴⁰

A szentek tiszteletével szorosan összefügg, hogy elsőként az *Ordinarium officii divini* vezeti be Magyarországon az V. Piusz-féle szerkönyvekből ismert

¹³⁶ Az „in spiritualibus” kánonjogi terminus magyarázatát Rihmer Zoltánnak köszönöm.

¹³⁷ Pl. *OTel/N7^r*: „Tirnavia, ubi nunc ecclesia Strigoniensis exsulat”.

¹³⁸ Tí. a Szent Bertalan apostol ünnepét (augusztus 24.) követő vasárnap tartják, ld. *OTel/N7^r*. Szent Miklós ünnepénél is tekintettel van arra, hogy ő a nagyszombati főtemplom védőszentje, vö. *OTel/O2^r*.

¹³⁹ Csak részleges egyezések figyelhetők meg a *Breviarium Romanum* 11–22. kalendáriumával is. Ennek jelentősége leginkább abban áll, hogy a „tridenti” szerkönyvekkel szemben az *OTel*/nemcsak nem csökkenti, hanem inkább növeli az ünnepelt szentek sorát. Többletei két fő forrásból táplálkoznak: 1) a kuriális-ferences anyagból — ez leginkább egyes, Esztergomban addig nem ünnepelt korai pápák és vértanúk (pl. Anaklét, Línus, Symphorosa és fiai), kisebb részben ferences szentek (pl. Bonaventúra, Klára) ünnepeit jelenti, 2) a német, esetleg francia területek kultuszaiból (pl. Gotthárd, Lipót, Medárd, Victorinus, Luca és Geminianus, Valér); tiszteletük elterjedtségéről ld. www.heiligenlexikon.de. Ezekén kívül az *OTel*/alkalmazkodik a római gyakorlathoz egyes ünnepek sajátosan magyarországi időzítésének földadásában (pl. Bernát, Hilarius), vagy áthelyezésében is (Ilona, Leó).

¹⁴⁰ *Ordo et ritus* a4^v–c2^r.

ünnephierarchiát.¹⁴¹ Eddigi tapasztalataim szerint az objektív ünneprangsor kapcsolódik a szentek kultuszának arctalanná válásához, amely a könyv rubrikáiban viszont nem mutatható ki. A szanktorále saját officiumainak, főként a szentekről szóló verses históriáknak nagyarányú visszaszorítása, azok kommúnis zsolozsmákkal való helyettesítése a purista reformmozgalmak egyik legfőbb, bizonyos mértékig indokolt törekvése volt¹⁴² — Telegdi Miklós szabályainak tanúsága szerint ez a törekvés Esztergomban, azaz Nagyszombatban nem talált kedvező visszhangra, és a reformok által hasonlóképpen üldözött szekvenciák is sértetlenül maradtak.¹⁴³

A változások ezzel párhuzamosan jelzik, hogy az esztergomi hagyomány mely vonásait látták meghatározónak a XVI. század második felében. A magyar szentek tiszteletén kívül érintetlenek maradnak a könyvben a temporále Magyarországra jellemző szövegválasztásai,¹⁴⁴ és a liturgikus színek függelékes felsorolása is a középkori szokást foglalja össze.¹⁴⁵ Az Esztergomi vagy az Egri ordinárius néhány archaikus rubrikája viszont végleg feledésbe merül, egyes utasítások pedig kifejezetten ellentétesek a régebbi gyakorlattal.¹⁴⁶

Figyelemreméltó tartalmi mozzanat az is, hogy az ordinárium újkori szokás szerint az úrnapi mise után végezteti a monstranciás körmenetet. Az Esztergomi ordináriusban e nagyszabású, az egész várost körüljáró processzió még hagyományos helyén, a főmise előtt történik, mint afféle zárándokmenet a stációk között. Az Egri ordináriuskönyv már a processzió újabb, körmeneti, vagyis demonstratív jellegét hangsúlyozza azzal, hogy az évnek ezen a napján a mise utánra helyezi az Oltáriszentség diadalmas körülhordozását. Telegdi Miklós rubrikái ugyanezt kívánják meg, és ezzel bizonyítják, hogy ez esetben Esztergom és Eger gyakorlata közt nem regionális különbség volt, hanem egy sokszor

¹⁴¹ Vö. elsőként *Breviarium Romanum* 23–29. („Rubricæ generales breviani”). Az itt leírt ünnephierarchia rendi forrásokból, külföldről és Zágrárból már jóval korábban ismert volt, de az esztergomi könyvekben csak szórványszerűen fordult elő.

¹⁴² TAFT, Robert SJ, *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today. Second Revised Edition*, Collegeville Minnesota, 1993, 310.

¹⁴³ A kalendárium kevésbé szilárd rétegének megváltozása ellenére a kedvelt saját officiumokat (pl. Miklós, Dorottya) az *OTe*-is megtartja.

¹⁴⁴ Pl. az *A diebus antiquis* antifónasorozat ádventben, Noé históriája, a hetenként változó nagyböjti himnuszanyag, a kompletórium időszaki jellege stb., ld. ezek összefoglalásához DOBSZAY, KOVÁCS, *i. m.* (59. jegyz.), 45–59.

¹⁴⁵ Ennek legnyilvánvalóbb jele a lila szín eltérő használata (böjtnapok helyett hitvallók és özvegyek ünnepein, zölddel helyettesíthető, vö. *OTe*/V6^v–V7^r). A liturgikus színek esztergomi használatáról ld. DOBSZAY, *Az esztergomi rítus... i. m.* (99. jegyz.), 56–57., további elemzéseket ezzel kapcsolatban egy még meg nem jelent munkámban végeztem. Egyes színválasztások a korábbi ordináriusokban (pl. „color glaucus, flaveus”) alkalmi vagy helyi jelentőségűek lehettek, ezek nem találhatók meg az *OTe*-ben (csak fehér, vörös, zöld, lila, fekete, ld. *OTe*/V5^v–V7^r).

¹⁴⁶ Pl. az O-antifónákat december 17-én kezdeti el, a nagyvecsernyét nem húsvét teljes nyolcadára, hanem csak első három napjára írja elő, csak megemlékezést tartat Sárlos Boldogasszony böjtiéről.

átértelmezett rítus történetének újabb fordulata következett be.¹⁴⁷ A példa egyben alkalmas annak az előző alfejezetben még csak bizonytalanul megfogalmazott véleménynek az igazolására, mely szerint az Egri ordináriuskönyv kinyomtatott redakciója alapos, a XV. század második feléhez kötődő szerkesztés eredménye, és így jobban kötődik a liturgiátörténeti újkort előrevetítő későbbi forrásokhoz, mint az adatokban sokszor megrövidített, de át nem szerkesztett, és így számos véletlenszerű maradványt fönntartó Esztergomi ordinárius.

Ugyanezt igazolják az egri és a „nagyszombati” szöveg közti szerkezeti összefüggések. Az osztott szerkezet és a kishórák függeléke utalása olyan szerkesztői elvekből fakadt, amelyek évtizedekkel később további távolodást eredményeztek a középkori írásbeliségtől. A Telegdi Miklós-féle könyvben már a kommúne is önálló szakasz, és az Egri ordináriusban következetesen tárgyalt két ceremóniális szempont —jelesül a liturgikus szín és a szereposztás— már önálló tartalmi egységben kap helyet.

A ceremóniális adatok kezdődő kivonatolása a függeléke végső soron az ordináriusok (és a pontifikálék vége)¹⁴⁸ ceremóniálévá alakulását jelzi. Ennek megfelelően a direktoriális szabályok összefoglalása, a húsvétszámítási segédletek és az öröknaptár a könyv elején a korai direktorium műfaját készítik elő. Az utóbbiak már az ordináriumban is inkább a magánzsolozsmát, míg az előbbieket a székesegyházi kultuszt tartják szem előtt. A magyarországi rubrikás hagyomány középkori története ezért nem lehet teljes az újkorba átmenetet jelentő, kortárs irányzatok nyomát is magán viselő, de egyben a XV–XVI. századi ordináriusok számos, önmagában kétséges jegyét értelmezni képes *Ordinarium officii divini* földolgozása, és majdani kritikai kiadása nélkül.

¹⁴⁷ Vö. *OStr* 76., *OAgr* 75., *OTel* M5^v–M6^v. (Corp). A processzió szertartása, amelynek kissé félrevezető magyar megfelelője a körmenet, a klasszikus pogány vallásokból származik. Régi szokás volt, hogy a szentélykörzetekbe a rítus végzői ünnepi menettel (görögül *pompé*) vonultak ki. Ezt a hagyományt folytatta a Róma városi kereszténység gyakorlata: az év minden jeles liturgikus napjához tartozott egy-egy ún. stációs templom, amelyben az illető nap miséjét mondták. A pápa a Lateránból az egész városon át ünnepélyesen vonult ide közvetlen asszisztenseinek kíséretében, és a nép jó része is követte a fölvonulást. A középkori liturgia Alpokon túli egyházaiban ez a szokás allegorikus értelmet nyert, és a vasár- és ünnepnapok miséjét bevezető szimbolikus zárándoklattá vált. Minden nagyobb templomhoz tartozott legalább egy kisebb stációs templom, ez azonban már nem a nap miséjének adott helyet. A szolgálattevők a nép kíséretében énekelve vonultak a stációs templomba, ott imádkoztak, majd énekelve tértek vissza a főtemplomba, hogy megkezdjék az aznapi misét. Ennek ősi formája mára csak a virágvasárnapi körmenetben őrződött meg: eredeti összefüggéseit elvesztve, de ugyanennek a rítusnak emlékét őrzi az úrnapi és a feltámadási körmenet.

¹⁴⁸ A Durantus-féle PR III-ban a ceremóniále valójában a pontifikále függeléke (631. skk.)

EGYÉB MAGYARORSZÁGI ORDINÁRIUSOK, ILLETVE ORDINRIUSKNT
SZÁMON TARTOTT RUBRIKÁSKÖNYVEK

A Budapesti Egyetemi Könyvtár pontifikále-töredéke

A magyar könyvtárak középkori anyagát leíró repertóriumok legkorábbi ordinriusrl szóló bejegyzése a budapesti Egyetemi Könyvtár töredék-katalógusában található. ¹⁴⁹ A Mezey László szerkesztésében közreadott kötet *Ordinarius liber canonicorum* cím alatt kzl egy posztkaroling minuszkulval rt, XI–XII. századi töredéket. A datálás az rstpus és a proveniencia alapn kétségtelen, a műfajmegjelölés pedig valsnlleg abból származik, hogy a ktstblban fönnmaradt, és ezért nagy felületen elmosódott pergamenlap legolvashatbb rszt rubrikaszvegek töltik ki; ezeknek néhány sorát a forrás leírója is átemelte az idézett gyűjteménybe. A kanonokok említésére a töredék egyes mondatai adnak magyarázatot: a karcsonty követő napok matutinumnak olvasmnyanyagt ismertt rubrikák ugyanis az első nokturnus három olvasmnyrl beszélnek, mg monasztikus szokás szerint a zsolozsmnak ugyanezen a pontn négy olvasmány következnék. Az elveszett könyvet tehát valóban világi rítusú, azaz kanonoki egyház használta.

Az „ordinarius liber” meghatározás és a kanonoki eredet együttes említése egy XI–XII. századi szövegre vonatkoztatva már kétségesebb. A normaszvegekkel foglalkozó szerzők többsége a XII., vagy még inkább a XIII. századra teszi az ordináriuskönyv megjelenését. ¹⁵⁰ A műfaj jellemző tartalmi és szerkezeti elemei ugyan már korábban is fölbukkannak, de ezek a könyvek mg nem nevezik magukat ordináriusnak, és vagy alig rubrikált tételsorok, vagy egyes monasztikus szabályzatok fejezetsorott alkotók. Mvel a vizsgált töredék nem származhat monasztikus szabályzatból, csak incipitjegyzkknt —s akkor is csak mint történeti előzményt— lehetne kapcsolatba hozni a későbbi ordináriusokkal. A pergamenlap további tartalma viszont ezt sem támasztja alá.

A forrás olvasható rszeinek átírása után arra következtettem, hogy a töredék ugyanazon vbl való, de a megmaradt kt lap a fztt példányban nem egymásra következő szövegeket rzott meg. ¹⁵¹ A könyv kisalakú, egykolumns, díszítetlen

¹⁴⁹ MEZEY László, *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, Bp., 1983, 180: U. Fr. l. m. 208. s. 11/2. „Ordinarius liber canonicorum” fragm. membr. — ff 2, stb.

¹⁵⁰ LD. FOLEY, Edward, *The «Libri Ordinarii»: An Introduction*, *Ephemerides Liturgice*, 102(1988), 129–137 137., HNGGI, Anton, *Der Rheinauer Liber Ordinarius* (Zürich Rh 80, Anfang 12. Jh.), Freiburg Schweiz, 1957 (*Spicilegium Friburgense*, 1). XX., MARTIMORT, i. m. (32. jegyz.), 74–79.

¹⁵¹ A jobb oldali fli teljes olvasható szvegnek trsa: „Postea leguntur homelie sanctorum patrum ad ipsum diem pertinentes. Quid ... gelio ... V... scilicet ... quattuor ... significantes ... am nativi... tertiam pro p...sta... ecclesias ... apparuit et nos ... debemus vigilare, ut mereamur illud suavissimum ... quod hac nocte pr...tatum est, audire, videlicet: *Gloria in excelsis Deo*. Ordo in Nativitate sancti Stephani ... Ipsa nocte leguntur lectiones tres de Actibus Apostolorum. Prima lectio sic continet: *In diebus illis. Crescente numero discipulorum*

lehetett. Rubrumot is használt, de nem következetesen különböztette meg vele a rubrikás és a szerkönyvi szövegeket. Az első lap tartalmát a karácsonyi matutínium patrisztikus olvasmányaira utaló rubrika adja, majd hosszabb, olvashatatlan felület után egy, a mise Glóriáját bevezető beszéd vagy liturgiagyarázat következik. Ezután a karácsony nyolcadának első három napjáról szólnak rövid rubrikák, amelyek a matutínumban olvasandó bibliai szakaszt adják meg incipittel és explicittel, illetve a szentatyák műveihez utasítanak. A másik lap elején a Gyertyaszentelő tematikájához illeszkedő könyörgés után a Nunc dimittis kanticum szövegének töredékei azonosíthatók, majd jól látható a prefációkat megkezdő, kereszttel összekapcsolt „V” és „D” betűkből rajzolt alakzat (*Vere dignum*). Az utána kivehető szavak nyilvánvalóan a gyertyaszentelési prefációból származnak, ennek szövege azonban nem azonos a korabeli Magyarországról származó egyedüli ismert párhuzam megfelelő helyével.¹⁵²

Mivel gazdagon, de általánosan rubrikált, ugyanakkor misén és zsolozsmán kívüli szerkönyvi szöveget is tartalmazó, XI–XII. századi töredékről van szó, amelyben liturgiagyarázó beszéd nyomait is sikerült fölfedezni, egyértelműnek találtam, hogy a két lap nem az ekkor kanonoki környezetben még ismeretlen ordináriusból, hanem valamely pontifikáléból származik. A kérdéses időszakban a pontifikále összegezte a világi egyházak ordóinak hagyományát,¹⁵³ így szerkönyvi jellege mellett is azok elsődleges normaszövegét jelentette. Föltételezésemet a régebbi pontifikálékat kiválóan ismerő Niels K. Rasmussen könyvészeti megfigyelései is igazolják, aki fölhívja a figyelmet arra, hogy a műfaj korai képviselői rendszerint kisméretű, könnyen hordozható és kevésbé díszített kéziratok.¹⁵⁴

A töredéknek egykor helyet adó könyv műfaji helyzetének meghatározása könnyen azonosíthatóvá teszi a szöveget. Némi rövidítéssel, de mind a karácsony

usque *Factum est autem gaudium magnum in illa civitate*. Postea leguntur homeliæ sanctorum patrum. Ordo in Nativitate sancti Ioannis evangelistæ. Leguntur lectiones tres de Apocalypsi a capite libri usque *Quia tu creasti ... propter veritatem tuam erunt ...* Postea leguntur homeliæ sanctorum patrum. Ordo in Nativitate Innocentum. Leguntur lectiones tres de Apocalypsi, ubi dicit: ... *super thronum usque Et facta sunt tonitrua et voces et fulgura ... magnum*. Postea leguntur lectiones sanctorum patrum.” — A bal fólió teljes olvasható szövegének átírása: „*Dominus vobiscum. R. Et cum spiritu tuo. Sursum corda. R. Habemus ad Dominum. Gratias agamus Domino Deo nostro. R. Dignum et iustum est. Vere dignum et iustum est, æquum et salutare, nos ... omnipotens Deus, rerumque ... laudes assidue personare, ... ntia tue indefessas semper persolvere, qui inter ceteras ... conditionis creaturas aer... efficaciam cerei pretiosam ... substantiam, ut ubi inde ho... mulatus excisteret, et nobis u... cessarius perveniret. Pro ... immensam clementiam tuam, Domine, s... obsecramus, ut super has ... benedictionis tue ... ut omnes eas in Christi ... beatus Simeon, repletus ... ui mereamur, qui ho... ue Unigenitum tuum, Dominum nostrum, Iesum Christum, lumen æternum ... præse... iubeas ... ac ... Spiritu Sancto ... Nunc dimittis servum tuum ... quia viderunt ... quod tibi ... finita, dicat hanc*”.

¹⁵² H 32^r („*Vere dignum ... quia per serenissimam*”). Ez a prefáció a magyar szerkönyvekben később általános, vö. pl. MN^{Str} 215^v.

¹⁵³ A dómonostor intézményének korabeli fölvirágzása miatt, illetve az apát-püspökök használatára készülték monasztikus pontifikálék is, ilyen pl. a Budapest: OSzK: Clmæ 330.

¹⁵⁴ RASMUSSEN, Niels Krogh, HAVERALS, Marcel, *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*, Leuven, 1998 (Spicilegium Sacrum Lovaniense, 49), 205–206.

környéki, mind a gyertyaszentelői szertartásrend és szöveganyag pontosan megfelel a *Pontificale Romano-Germanicum* kritikai kiadásában olvashatónak.¹⁵⁵ A legkorábbi magyarországi ordinriusrl tett említést tht tévesnek kell tekintennk. A hazai rubricisztika történetéhez mégsem haszontalan adalék az Egyetemi Könyvtár fragmentuma: eddigi ismereteink szerint ez az egyetlen Magyarországról fönnmaradt adat a Német-római pontifiklbl, amely —fltve, hogy nem a középkor kesei szakaszában vagy azután került az országba— rv lehet a gyűjtemény és az általa megalapozott műfaj itteni ismertsége és hatása mellett.¹⁵⁶ Ennek igazi jelentősége a korai magyarországi rubricisztika legfontosabb forrása, a Hartvik-fele Agenda pontificalis és az általa legteljesebben képviselt ordanyag kapcsán válhat egyszer világossá.¹⁵⁷

Monasztikus szabályzatok

Az *ordinarii* cím alatt említ néhány további kéziratos rubriksknyvet Radó Polikárp gyjtemnye. Az általa bemutatott két benedekrendi forrás kzl a korábbinak, egy XI–XII. századból való, beneventn rs szabályzatnak minden bizonynyal nincs kapcsolata a középkori Magyarország normaszvegeivel: egy XIX. századi rgisgyjt, Literáti Nemes Sámuel vásárolta meg, majd tőle került a Jankovich család, és tlk később az Országos Széchenyi Könyvtár tulajdonába.¹⁵⁸ A könyv mindazonáltal nem ordinárius, hanem konszuetúdó, amely még csak nem is tartalmaz az egyházi vet illető, és gy az ordináriusok előzményét jelentő szakaszt a nagycsütörtöki lbmoss szertartsrendjnek kivételével.¹⁵⁹

Ugyancsak bizonytalan eltrtnet, de fontosabb a magyarországi rubricisztika szempontjából a Radó Polikrpnl leírt másik bencés „ordinárius” a XIV. század második feléből.¹⁶⁰ A kódex els része egy, a subiacói szokást követő tonriust foglal magába, majd néhány függelékes, liturgikus tárgyú jegyzet után, újabb kz írásával a *Corpus Consuetudinum Monasticarum* sorozatban is megjelent subiacói konszuetúdó egyik változata, illetve annak részlete olvasható.¹⁶¹ A szöveg a zsolozsma rendjét írja le, de nem az ordináriusokban vagy ceremonilkban szokásos zsolozsmarendek fogalmai és módszere szerint, hanem inkább a hírük

¹⁵⁵ A karcsenyi rész forrása: PRG II. 2–3., A gyertyaszentelői rsz: PRG II. 8.

¹⁵⁶ A hordozó könyvet MEZEY: *Fragmenta Latina...* i.m. (149. jegyz.), 180. ismeretlennek mondja, és a 151. töredékhez utast. Uo. 145. szerint a XIX. században választották le a Budapesti Egyetemi Könyvtár valamely snyomtatvnyrl.

¹⁵⁷ Ld. Ezzel kapcsolatban FÖLDVÁRY Miklós István, *«Ligatis natibus»*. Egy romlatlan szveghegy tanulsgai, Magyar Egyházzene 12(2004/2005), 387–408: 392. A téma részletes kifejtése megjelenés előtt áll.

¹⁵⁸ Budapest: OSzK: Clm 329. A magyar, vagy akár közép-európai eredetet a beneventn íráskép zárja ki. Leírásához ld. RADÓ Polikárp, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, Bp., 1973, 481–482.

¹⁵⁹ Budapest: OSzK: Clm 329. 77^r–78^r.

¹⁶⁰ Budapest: OSzK: Clm 102., v. RADÓ, *Libri liturgici...* i. m. (158. jegyz.), 483–484.

¹⁶¹ ANGERER: *Ceremoniale regularis observantiae* 7. skk.: „Incipiunt caeremoniae regularis observantiae ordinis sanctissimi patris nostri Benedicti ex ipsius regula sumptae ...”, v. Budapest: OSzK: Clm 102. 17^r.

napirendhez való viszonyáról beszél, és ceremóniális mozzanataik közül is csak azokat ismerteti bővebben, amelyek a szertartás kezdetének és végének nem szigorúan liturgikus szövegeihez és gesztusaihoz kapcsolódnak. A 26. oldalon a harmadik kéz írásával a subiacói szabályzat —saját felirata alapján római szokás szerinti— miserendje következik, amelyet a pap kézösszetételéről és meghajlásairól, az ádvent kezdetéről, az objektív ünnepangsorról és a zsolozsma olvasmány-ciklusának új történetéről szóló függelékes rubrikák zárnak.

A könyv tehát szintén nem tartalmaz az ordináriusokkal megegyező tartalmú szakaszt: mint a konszuetúdók középkori hagyományának egyik legkésőbbi darabja inkább a ceremóniále műfaját előlegezi meg néhány tulajdonságával. A forrás lényegében egykorú a *Consuetudines Sublacenses* első megfogalmazásával (1378), és bizonyára német közvetítéssel jutott Magyarországra, hiszen a subiacói reformok idején azok szellemi atyja, III. Bertalan apát az itáliai monostor német származású szerzeteseire támaszkodott elsősorban, a XV. század elején pedig ugyanezek a reformok mutattak irányt egyes német apátságoknak.¹⁶² Közép-Európában a reformok központja Melk volt, a melki atyák rubrikáinak alkalmazásáról pedig címfeliratában is beszámol Tolnai Máté breviáriuma, az egyetlen ismert monasztikus zsolozsmáskönyv a középkori Magyarországról.¹⁶³ Kelemen Áron szerint a Tolnai-féle breviárium a mintegy száz évvel korábbi melki breviáriumnak szinte tökéletes mása, amelyet csupán néhány magyar vonatkozású officium egészít ki. Ugyanakkor jellemző, hogy a XV. századi melki breviáriumban nincsenek rubrikák, míg a Tolnai Máté nevéhez fűződő nyomtatványban az említett konszuetúdóból kivonatolt rubrikák köszönnek vissza.¹⁶⁴ A melki atyák rubrikáinak jelenléte —mint azt egy korábbi tanulmányomban jeleztem— nem föltétlenül járt együtt a melki rítus meghonosításával, mégis a rítus részleges átvételéről árulkodik, hogy a XVI. századi Pannonhalmi evangelistárium a melki szokás, tehát Szent Máté evangéliuma szerint is közli a virágvasárnapi processzió máskülönben Szent Márk szerint olvasott evangéliumát.¹⁶⁵

¹⁶² Subiacóról, ill. Melkről ld. KASPER: *Lexikon für Theologie und Kirche* IX. 1069., VII. 88. A reformokról ANGERER, Joachim F., *Ceremoniae regularis observantiae sanctissimi patris nostri Benedicti ex ipsius Regula sumptae, secundum quod in sacris locis, scilicet Specu et Monasterio Sublacensi practicantur*, Siegburg, 1985 (Corpus Consuetudinum Monasticarum 11/1.), CXXVI–CXXXII. A reform ausztriai és magyarországi hatásáról ld. RÁTH György, *A Pannonhalmi Szent Benedek-Rend nyomtatott imakönyvei a Breviarium Monasticum behozatala előtt*, Bp., 1894, 3–22.

¹⁶³ *Breviarium ordinis sancti Benedicti* (további kiadása: 1519, kiegészítése: 1582) ismertetései: RÁTH, i. m., 22–37., KELEMEN Áron, *Tolnai Máté breviáriuma*, Magyar Egyházzene, 11(2003/2004), 229–236..

¹⁶⁴ A melki és a pannonhalmi könyvek viszonyáról ld. RÁTH, i. m., 33–34. Kelemen Áron a melki kéziratot, majd nyomtatott breviáriumokat a melki apátsági könyvtárban összevetette a Tolnai-féle breviáriummal, és digitális másolatot is készített róluk. Eredményeinek szóbeli közléséért köszönettel tartozom. A rubrikaanyag és a konszuetúdó viszonyáról ld. FÖLDVÁRY Miklós István, *A melki atyák rubrikái*, Magyar Egyházzene, 11(2003/2004), 237–240.

¹⁶⁵ Budapest: Egyetemi Könyvtár: Cod. Lat. 113. 5^r–6^v: „In die Ramispalmarum. Secundum Marcum ... Item aliud iuxta morem Mellicensium. Secundum Matthæum”. A magyar

Br a rendkívül hiányosan adatolt magyarországi bencés liturgia kutatása mg megközelítőleg sem jutott végleges eredményekre, egy XIV. századi, subiacói hagyományt követő monasztikus szabályzat hazai jelenléte rv lehet amellet, hogy a melki reform átvételét ne kései, XVI. századi fejleménynek lássuk, és ne tulajdonítsuk csupán a német-tliai műveltségű Tolnai Máté kezdeményezésének. A római miserend és az objektív ünneprangsor emellet jelzi, hogy a korabeli Magyarország szerzetesi rítusai már jóval a világi egyházak előtt alkalmazták az esztergomi hagyományban először csak Telegdi Miklósnál jelentkez kuriális szokásokat.

Karthauzi ordináriuskönyvek

Karthauzi konszuetudinriumknt tünteti föl Csapodi Csaba a budapesti Egyetemi Könyvtár kt, lényegében azonos tartalmú, XV. századi kódexét.¹⁶⁶ Jllehet e kéziratok valóban az *Incipiunt capitula prim partis consuetudinum Carthusiensium* mondattal vezetik be mondandójukat, a „consuetudo” megjelölés inkább a monasztikus eredet, mint a tényleges tipológiai helyzet jelölője bennük. A fejezeteket a konszuetdokra jellemző, az ordináriusokban viszont ritka tartalomjegyzék vezető be, de ezután a könyvnek több mint felét kitevő, gondosan szerkesztett, bel utalásokkal tsztt, a nagy ünnepek kivételével kevés tételt, de sok általános rubrikát tartalmazó ordinárius következik.¹⁶⁷ A kései konszuetdokra jellemző, hogy bőven szolgálnak ceremoniális adatokkal, de ezek többsége is az ordinárius rszt képezi. Liturgikus szempontú, de már inkább a konszuetdokra emlekeztet az egyes tsztsgek szertartási feladatait tárgyaló néhány fejezet, majd kusztumrium-szerű rszek taglalk a betegekkel és a hallesetekkel kapcsolatos tennivalókat.¹⁶⁸ A szöveget három, ismét liturgikus tárgyú, eredetileg nylvn függelékes fejezet zárja.

A *Consuetudines Carthusienses* bevezetése megköveteli, hogy *divinum officium per omnes domos ordinis Carthusiana uno ritu celebretur*, és a két könyv tartalma valóban fedi az 1510-ben Bázelben ki is nyomtatott,¹⁶⁹ egsz Európában egységes szöveget. A

bencések egykori önálló liturgijra utal, hogy a második lehetőségre mint melki szokásra hivatkozik a cmflirat, noha a magyar egyhzmeges rítusok is a Máté szerinti perikópát használták. Eszerint a melki reform bizonyos mértékig a liturgiában is érvényesült, előzménye viszont egy, a magyar egyhzmegektl független, sajátosan magyar monasztikus rendtartás lehetett. (Az evangelisztrium leratsa szintén Tolnai Máté nevéhez fűződik.)

¹⁶⁶ Budapest: Egyetemi Könyvtár: Cod. Lat. 101. s 103., v. CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I., Bp., 1988, 152., uo. van említve a Budapest: Egyetemi Könyvtár: Cod. Lat. 92. karthauzi konszuetudinriuma. Mindhárom szöveget a lehnici karthauziak használták.

¹⁶⁷ Ennek alcíme már „Incipit tenor totius officii divini nostri ordinis Carthusiensis”. Szigorú értelembe vett ordináriust tartalmaz az el 34 fejezet.

¹⁶⁸ általános liturgikai kérdések: 35–44. fejezet, az egyes rendi tsztsgek liturgikus feladatai: 45–52. fejezet, szuffrágiumok: 53. fejezet, betegség, halálozás: 54–58. fejezet, liturgikus toldalékok: 59–61. fejezet.

¹⁶⁹ MEZEY: *Codices Latini... i. m.* (49. jegyz.), 166, 170.

karthauzi szabályzatok tartalmában vagy megfogalmazásában tehát keresve sem találhatnánk magyarországi elemeket: nyelvezetük választékos, és bár nem klasszicizáló, igen távol áll az esztergomi rubricisztikáétól.¹⁷⁰ Szóhasználatuk kevésbé különbözik a hazai szokástól, de ez inkább köszönhető a kor nagy rendjeiben szokásos, kevesebb regionális sajátosságot megőrző fogalmazásnak, mint tényleges kapcsolatnak.

A magyarországi rubrikás hagyomány kutatásában ezért csak referenciaként lehet figyelembe venni őket. Ahogyan a közös életet élő káptalanok egykor a monasztikus szabályzatokból vett minta szerint jegyezték le saját szokásukat, úgy a karthauzi forrásokban megfigyelhető a későbbi konszuetúdók hasonulása az ordináriusokhoz. Ezeknek a jól szervezett, központosított rendekhez kötődő szövegeknek az ismerete egy esztergomi rítusú környezetben megfelelő mintát jelentett volna ahhoz, hogy a világi egyházak nyelvileg és filológiaiilag is „korszerűbbé” tegyék a maguk ordináriusait. Hogy ez sehol nem történt meg, azt tanúsítja, hogy a rubrikák megfogalmazása és könyvvé szervezése éppen úgy az egyes hagyományok jellegzetessége volt, mint a rubrikákban megőrzött rítus. A tartalomjegyzék, a szereplőkhöz rendelt fejezetbeosztás a könyv egy szakaszán, vagy a „consuetudo” cím nem gyakorlati intézkedés, hanem a monasztikus eredet ismérve — a másfajta nyelvezet, az egyházi év kizárólagos, önálló könyvben való földolgozása és annak szerkezeti váza, s ugyanígy az „ordinarius”, illetve a „rubrica” cím a székesegyházi hagyományhoz kötődött.

δ) Magyar ferencesek XVI. századi ordináriuskönyve

Saját kolofonja szerint is Magyarországon készült a ferencesek egyik XVI. század eleji rubrikáskönyve.¹⁷¹ A forrás további két szempontból is kiemelkedik az előbb tárgyalt, járulékos és egykor nem biztosan Magyarországon használt emléktanyagból: egyrészt fölhívja rá a figyelmet a *Rubrica Strigoniensis* korábban már jelzett, erősen romlott, de fölismerhető szövegpárhuzama a központi ferences ordinárius hamvazószerdai ordójával, másrészt megkülönbözteti más rendek normakönyveitől, hogy a ferences rend a római kúria szokását közvetítette a középkor területi egyházai felé.¹⁷²

¹⁷⁰ Saját, Esztergomban ismeretlen vagy ritka terminusok pl. a „matutinales laudes”, a „commemoratio”, a magyar ordináriusoktól szokatlanul választékos a „carent” vagy a „decorantur” igék használata.

¹⁷¹ A kötetet RADÓ, *Libri liturgici... i. m.* (158. jegyz.), 492–493. ismerteti. Egykor a szegedi ferencesek könyvtárának Cod. Lat. 4. jelzetű kódexe volt, az 1973-as katalógus összeállításakor Radó Polikárp már nem ismerte őrzési helyét. Az általam alább értelmezett adatok az ő részleges átírásából valók. A kolofon (85^v) szövege: „Explicit ordinarium per manus Emerici de Strigonio. Anno 1509em”.

¹⁷² Ennek volt kétségtelen jele, hogy az *RStr* 20–21. (Cin/f4) rubrikájánál pontosabb szövegegyezést tapasztalhattunk a ferences és a pálos megfogalmazás között. Ebben az esetben a ferences szöveg nem a rítust közvetítette, hanem arra adott mintát, hogy hogyan alkalmazható a kuriális vagy székesegyházi szertartásrend szerzetesi viszonyokra.

A római-kuriális és a ferences liturgia párhuzamosan alakult az előbbinek III. Ince pápaságához fűződő első rendezése óta.¹⁷³ A ferencesek rubrikás hagyománya a rítus egysége mellett is önállósodott a XIII. század közepétől kezdve, de ez csak a közös alapszövegek másik leágazásához vezetett, lévén a kolduló rendnek kevesebb szüksége a pápai udvar nagyszabású ceremóniáinak leírására.¹⁷⁴ A kúria rítusát Rómán kívül azután sokkal inkább az egyszerűsített, ferences ordinárius képviselte: más rendi normakönyvekhez képest így hivatkozási alapja lehetett a középkorban időről-időre megjelenő, a latin liturgiát részleteiben is egységesíteni igyekvő szándéknak. A római kúria szokása talán a rendi vagy helyi hagyományok fönntartása mellett is mértékadó volt olyan rubrikális kérdésekben, amelyekkel kapcsolatban egy-egy központnak nem volt kialakult és rögzített álláspontja.¹⁷⁵

A ránk maradt ferences ordináriuskönyv kétségtelenül jelzi a ferences rubricisztika magyarországi hatását, ám a főntebb vázolt karthauzi könyvekkel ellentétben nem egyszerű másolata a mintapéldánynak. A forrás első szakasza önálló szerkesztésű kivonat, amely magán viseli az újkor rendi ceremóniáléinak szerkezeti jegyeit (a szerzetesrendek többsége még a XVIII. században is *Ordinarium* címmel látta el a *Ceremoniale Episcoporum*-hoz hasonló összetételű, de a közös élet mozzanataival is kiegészített rubrikáskönyvét).¹⁷⁶ Zsolozsma- és miserendet tartalmaz, a direktoriális kérdéseket pedig a Telegdi Miklós-féle ordináriusban látott módon rendezi a később általánossá váló beosztás és terminológia szerint. A tényleges, tehát az egyházi évre épülő ordinárius nyomai csak a második részben, a 70. lap után fedezhetők föl, de erre a szakaszra is jellemző a ceremóniálékat megelőlegező, inkább tartalmi kategóriákat, mint a kalendáriumot követő szerkesztés.¹⁷⁷

A ferences kivonat nyilvánvalóan magyar egyházi műveltségű klerikus kezétől származik, és megfogalmazása legalábbis nem üt el az esztergomi rubrikás hagyomány nyelvi jegyeitől.¹⁷⁸ Szerkesztése és liturgikus tartalma, ugyanígy terminusainak nagyobb hányada mégis inkább az erősen központosított, Róma

¹⁷³ A ferences rend, illetve a pápai kúria ordináriusainak kritikai kiadásai DIJK: *The Sources of the Modern Roman Liturgy...* i. m (66. jegyz.), ill. UÓ: *The Ordinal of the Papal Court from Innocent III to Boniface VIII and Related Documents*, Fribourg, 1975 (Spicilegium Friburgense, 22).

¹⁷⁴ A Dijk által kiadott ferences dokumentumok 1243 és 1307 között keletkeztek.

¹⁷⁵ Egyes liturgiamagyarázatok, mint pl. BERNOLDUS: *Micrologus* (PL 151, 973-1022), vagy ordináriuskönyvek, mint pl. GJERLØW, Lilli, *Ordo Nidrosiensis ecclesiae. (Orðbók)*, Oslo, 1968 (Libri Liturgici Provinciae Nidrosiensis Medii Aevi, 7) már a XV. századot megelőzően, az utóbbi esetben egy helyi rítus megalapozásakor is gyakran hivatkoznak a római, ekkor már kuriális rítusra.

¹⁷⁶ Ilyen pl. a sarutlan kármeliták 1717-es *Ordinarium seu Ceremoniale*-ja. A kis könyvecske 1. része a harangozást, majd a zsolozsma közben követendő szabályokat és feladatokat tárgyalja, 2. része miseordó, kiegészítve az egyházi év jeles alkalmával, 3. része a capitulumra, étkezésre, ruházkodásra, kézmosásra vonatkozó tudnivalókat közöl.

¹⁷⁷ A liturgikus napok ismertetése ugyanis nem az év által szabott sorrendet, hanem az ünnephierarchiát követi, ld. 70^a-73^a.

¹⁷⁸ Pl. „immediate post secundam pulsationem”, „quandocumque Corpus Domini portatur”.

tekintélyével megerősített ferences rítus állandó voltáról tanúskodik.¹⁷⁹ Az esztergomi rítus központjából való szövegelemek közvetlenül is jelzi, hogy a ferences-kurialis rubricisztika fogalmai és nyelvezete érintkeztek az esztergomi rubricisztikával, hiszen a mondott kézirat egykorú az Esztergomi ordinárius negyedik és az Egri ordinárius első kiadásával. Ugyanez a nyelvezet és fogalomkészlet befolyásolta később az önmeghatározását illetően még mindig esztergomi, Telegdi Miklós-féle *Ordinarium*-ot: korábbi ismerete újabb bizonyíték amellett, hogy az esztergomi rubrikás hagyomány nem volt elszigetelt, hanem tudatosan határozta meg önmagát normakönyveinek nyelvi és szerkesztési jellemzőivel, majd szintén tudatosan — bár csak lassanként — adta föl ezt a különállást a következő évtizedekben.

A Lányi-kódex

Végül a Magyarországon íródott, de nem esztergomi ordináriuskönyvek közé tartozik a rubricisztika egyik nemzetközi szinten is figyelemreméltó emléke, a premontrei apácák magyar nyelvű ordináriusát megőrző Lányi-kódex.¹⁸⁰ A forrás mindkét tekintetben különleges: a reformációt megelőző népnyelvű rubrikáskönyvek egész Európában csak szórványosan maradtak fenn,¹⁸¹ a premontrei apácáknak pedig egyetlen más ordináriusát sem ismeri a téma legavatottabb szakértője.¹⁸² Az apácakolostorok műveltsége és ennek következtében liturgikus gyakorlata általában alacsonyabb szintű volt a férfi szerzetesekénél: a nővérek a misézés dolgában fölszentelt rendtársaikra szorultak, és csak a zsolozsmát végezhették önállóan — a nő által ellátható legrangosabb liturgikus szolgálat a vasár- és ünnepnap matutínium evangéliumi szakaszának fölolvása volt.¹⁸³ Számos kolostorban nem is mondtak egyebet, mint a máriás officium parvumot, amely jóval kisebb szöveg- és dallamanyagra korlátozódott, de követni engedte az egyházi év nagyobb időszakainak tematikáját.

A Lányi-kódexet használó közösség ugyan teljes zsolozsmát végzett, de fogyatékos latintudása miatt annak mondásához magyar nyelvű segítséget igényelt. A kódexet három, az egyes szám első személyű megjegyzések alapján rendbéli pap

¹⁷⁹ Pl. „duplex”, „duplex maior”, „de prosecutione missæ”.

¹⁸⁰ Budapest: MTA KT: K 43., kiadása: VOLF, *i. m.* (80. jegyz.). Az ordináriust Volf György és a korábbi kutatás klarisszáknak tulajdonította, vsz. a kódex megelőző őrzési helye alapján. RADÓ, *Libri liturgici... i. m.* (158. jegyz.), 493. szerint a somlyóvásárhelyi Szent Lambert-monostor közössége használta.

¹⁸¹ Ilyen párhuzamokra csak egyes utalásokból következtettek. Tartalmaz pl. német szövegeket BRILINGER, Hieronymus, *Ceremoniale Basiliensis Episcopatus*, = HIERONIMUS, Konrad W, *Das Hochstift Basel im ausgehenden Mittelalter (Quellen und Forschungen)*, Basel, 1938.. Ennél különösebb, hogy a reformáció átvétele után, 1591-ben is hagyományos összetételű, latin nyelvű ordináriust szerkesztett a halberstadti dóm káptalanja, ld. ODENTHAL, *i. m.* (21. jegyz.).

¹⁸² Placid Lefèvre Gábel Asztrikhoz írt levelét idézi RADÓ, *Libri liturgici... i. m.* (158. jegyz.), 493: „Je ne connais pas de Liber Ordinarius à l'usage des chanoinesses Norbertines.”

¹⁸³ Vö. DAVRIL, THIBODEAU, *i. m.* (90. jegyz.), I. 143.

rta, akik a szöveget 1878-ban betűhív alakban megjelentető Volf Gyrgy szerint már kész példányt másoltak, mivel mondat közben váltják egymást. (Kérdéses viszont, hogy ebben az esetben valóban a három kz tulajdonosától származnak-e az egyes szám első személyű megfogalmazások.)¹⁸⁴ A könyv 1519-ben készült el, utolsó másolója Klmncsei László volt. A második másoló a második rész címfeliratában az „ordinarium” szóval illeti munkáját.¹⁸⁵ A szöveg terjedelme és összeállításának módszere körülbelül a „Szepesi ordinárius”-val egyezik, szerkezete hasonlóképpen kivonatos. Jellemző egybeesés kztk, hogy mindkettő elhagyja a nagypénteki ordt: a Lányi-kódex —elvégre apácáknak készült— egyltln nem szól a miséről, gy a nagypénteki szertartásról sem, mg a nap zsolozsmjt azért hagyhatja figyelmen kívül, mert annak szabályai azonosak az előzőleg ismertett, nagycsütörtöki zsolozsma szabályaival. A szöveg első szakasza egyébként teljes, időrendhez igazodó ordinárius, de annak végén —mint láttuk, a rendekben elterjedt, újabb szokásnak megfelelően— nll fejezetekben kzl ceremoniális, illetve direktoriális adatokat. A kódexet az ordináriushoz csak lazán kapcsolodó, a temetésről és a beltzsrl szóló ritule-részletek egészítik ki.¹⁸⁶

A kézirat klarissza apcktl került jelenlegi rzsi helyére, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárába, de rendi hovatartozását a benne szereplő rítusmeghatározó jegyek alapján már régebben sikerült azonosítani. A premontrei elemek mellett mégis fltn benne a magyar szentek tisztelete, st a szerző hivatkozik a területileg illetékes esztergomi egyházmegye szokására, mint amelyet álló az apácáknak is kvetnk.¹⁸⁷ Mg jellegzetesebb, hogy a könyv nyelvezete és szóhasználata mintegy tükörfordítása az esztergomi rubrikás nyelv fordulatainak és terminusainak,¹⁸⁸ mg a Placide Lefvre kiadásában megjelent központi premontrei

¹⁸⁴ A kiadó megfigyeléseit és részben meghaladott, de hasznos ismertetését ld. VOLF, *i. m.* (80. jegyz.), XLVI–XLIX.

¹⁸⁵ VOLF, *i. m.* (80. jegyz.), 384: „finis adesse videtur per me, Ladislaum presbyterum de Kalmanchey ob refrigerium corporis et animae suae ... 1519”, Uo. 355: „Kezdetk az második része, azaz ordinriumnak nyári része.”

¹⁸⁶ A kódex tartalmi egységei VOLF, *i. m.* (80. jegyz.) oldalszámozása szerint (az idézeteket mai helyesírás szerint közlöm): „1–4. kapitulum” (319.), „Karcsny kntorrl és Szent Tamás napjáról” (322.), majd vg az egyházi ven, „Tábla, miképpen az új históriákat bevenni, nyaradszaka kik esnek” (359.), „Benedictio mensae, azaz asztal az mi szerzetnknek igaz módja szerint” (377.), „Az beteg kenetse mi mdunkra” (380.), „Confessio fratrum in morte” (380.), „Az novciknak néminemű bizonytassk, megjelentessk és krdessk” (385.).

¹⁸⁷ Pl. VOLF, *i. m.* (80. jegyz.), XLVII.: „Szent István királyt, Szent László királyt, Szent Imre herceget” vagy „Szent Gyrgy mrtrrl az esztergomi egyháztól duplexnek kell tartanunk, mert amely püspökség alatt lakunk, amit ott illenek, nekünk is álló az.” A könyv karcsny nyolcadában tárgyalja Becket Szent Tamás ünnepét, ami szintén esztergomi jellegzetesség. Mvel a premontreiek nem tartoztak a liturgikus értelemben teljesen egységesített rendek közé, ez természetesnek tekinthető, de növeli a Lányi-kódex magyar vonatkozásban vett forrásértékét.

¹⁸⁸ Nem esztergomi terminusokat követ az nnephierarchia szabályozása. Esztergomi jellegzetesség viszont a „prosa” (sequentia helyett), a „nyaradszaka” (in aetate), a „hromlecks ünnepet szolgálunk” (festum trium lectionum servamus — talán a *servare* sszekeversvel), az „dvent vasárnapján történnék esnie” (dominica Adventus evenerit occidere), a „semmi emlekezetet nem teszünk” (nullum suffragium facimus).

ordinárius, amelyre a magyar kivonatoló mint a rend nagykönyvére hivatkozik is, stílusztikailag az egyik legkülönösebb, szélsőségesen választékos emléke a középkori normaszövegeknek.¹⁸⁹ A Lányi-kódex így az egyetlen olyan ismert magyarországi eredetű, de nem magyarországi rítusú rubrikáskönyv, amely nemcsak referenciaként vonható be az esztergomi rubrikás hagyomány kutatásába. Közel százharminc év után megérdemelné, hogy kezelhetőbb és pontosabb, nyelvtörténeti, liturgikus és filológiai szempontokra egyaránt tekintettel lévő kiadásban jelenjék meg, hiszen a sajátosan magyarországi rubrikás nyelvhasználat szilárdságát és elterjedtségét jelzi, és első hosszabb, önálló szövegezésű nyelvemlékeink egyikével képes érzékeltetni, hogy mennyire szerves része volt a „magyarra” vált római rítus nemzeti és európai műveltségünknek.

Teljes magyar liturgikus terminológia mutatkozik meg a órák (pl. vecsernye, uternye, kompléta) és a napok (a közismertek mellett pl. kántor, kiskarácsony, kilenchagyó, áldozó) megnevezéseiben.

¹⁸⁹ VOLF, *i. m.* (80. jegyz.), XLVIII: „nem mondom én magamtól, de látám ez mi szerzetünknek bizony könyvében, hogy így kell lenni.” A premontrai normakönyvek kritikai kiadásai LEFÈVRE, Placide Fernand, *Contumiers liturgiques de Prémontré du XIIIe et du XIVe siècles*, Louvain, 1953. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique, 27), ill. UÓ, *L'Ordinaire de Prémontré d'après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècles*, Louvain, 1941 (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique, 22). Korábbi kiadásuk (idézi uő) LEPAIGE: *Bibliotheca Præmonstratensis*. Ld. még WAEFELGHEM, M. Van, *Liturgie de Prémontré. le Liber ordinarius d'après un manuscrit du XIIIe/XIVe siècle*, Annales d'Ordre de Prémontré, (1906–1913), 18–394.. A rendi mintakönyv a XIII–XIV. századból való, ekkor pedig már nem volt máshol jellemző a rubricisztikában az emelkedett hangvétel.

Rövidítések

- BStr = *Breviarium Strigoniense*. S. I. 1484. (RMK III. 9.) = Velence 1480. (RMK III. 1.)
- OAgr = DOBSZAY László, *Liber Ordinarius Agriensis*, Bp., 2000. (Musicalia Danubiana, Subsidia, 1)
- OStr = FÖLDVÁRY Miklós István, *Ordinarius Strigoniensis. Venetiis, anno Domini MCCCCCIX*. RMK III. 165. (kézirat).
- OTel = *Ordinarium officii divini secundum consuetudinem metropolitane ecclesie Strigoniensis, a mendis purgatum et editum, opera et expensis reverendissimi domini Nicolai Telegdini episcopi Quinqueecclesiensis, et in spiritualibus administratoris archiepiscopatus Strigoniensis*, Nagyszombat 1580. (RMK II. 160.)
- RStr = FÖLDVÁRY Miklós István: *Rubrica Strigoniensis ante 1469 Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 73. 1^r–38^v « Ordinarius Scepusiensis »*. (kézirat)
- MKLSz = *Lexicon latinitatis medii ævi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*, I–, Bp., 1987–.
- MM = DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Monumenta Monodica Medii Ævi V. 1–3. Antiphonen*, Basel—London—New York—Prag 1999.
- MNStr = Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18. = SZENDREI Janka, RIBARIČ, Richard, *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*, Bp., 1982. (Musicalia Danubiana, 1).
- PR = ANDRIEU, Michel, *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle*, Città del Vaticano, 1938 (Studi e Testi, 86)
- PR = ANDRIEU, Michel, *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romaine au XIIIe siècle*, Città del Vaticano, 1940 (Studi e Testi, 87)
- PR = ANDRIEU, Michel, *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand*, Città del Vaticano, 1940 (Studi e Testi, 88)
- PR = ANDRIEU, Michel, *Le Pontifical Romain au moyen-âge IV. Tables alphabétiques*, Città del Vaticano, 1941 (Studi e Testi, 99)
- PRG = VOGEL, Cyrille, ELZE, Reinhard, *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle*, I–III, Città del Vaticano 1963, 1972. (Studi e Testi, 226–227, 269)
- PStr = FÖLDVÁRY Miklós István, *Fragmenta Pontificalis antiqui Strigoniensis collata ex integris rubricis sex principalium fontium sæculorum XI–XVI., earundem synopsi atque nonnullis testibus referentiisque*. (kézirat)